

VERSCHAF ONS GOEDE OOGST EN WIJN!
LAREN EN ANDERE HUISGODEN IN ROMEINSE
HUISRELIGIE

E. de la Porte
S0735515
Damlaan 68
2265 AP LEIDSCHENDAM
T: 06-46445502
E: e.de.la.porte@umail.leidenuniv.nl
Masterscriptie Oude Geschiedenis
30 ECTS
Dr. F.G. Naerebout
03-06-2013

INHOUDSOPGAVE

INLEIDING	2
HOOFDSTUK 1. HUISRELIGIE	8
1.1 <i>Sacra publica</i> en <i>sacra private</i>	9
1.2 Huisreligie	10
1.3 <i>Familia</i> en <i>domus</i>	15
1.4 Aard van goden	21
1.5 Rite en offer	25
1.6 Overige religieuze handelingen	29
HOOFDSTUK 2. HUISGODEN	34
2.1 Laren	35
2.2 Genius, Penaten, slangen en andere goden	41
2.3 <i>De compitalia</i>	48
HOOFDSTUK 3. HUISSCHRIJNEN	51
3.1 Schrijnen, nissen, <i>aediculae</i>	52
3.2 Eigenschappen van kunst in privéreligie	56
3.3 Larenaanbidding, slavencultus?	58
3.4 <i>Compita</i>	60
3.5 Laren in de kunst	63
3.6 Lararia van Pompeii, Herculaneum en Ostia	65
CONCLUSIE	74
LITERATUURLIJST	80

INLEIDING

De morgenzon goot zijn licht over de licht besneeuwde velden van het land. Koper was de bijzondere kleur te noemen en de *paterfamilias* genoot van de ochtend terwijl hij met een tevreden blik keek over de velden van zijn boerderij. Hopelijk zou de oogst net zo succesvol zijn als vorig jaar. De *penus* was de gehele winter nog goed gevuld geweest en de monden van de *familia* konden zelfs nu nog, zo aan het einde van de winter, behoorlijk worden gevoed. Het was een jaar van louter voorspoed geweest, bedacht hij zich, de laren hadden hun werk goed gedaan. Toen hij vanochtend wakker werd, hoorde hij het gezang van de vogels en zijn hoop op een mooie maar vooral droge dag, de kou maakte hem niet zoveel uit, werd voor hem ingewilligd toen hij naar buiten keek. Het was 23 februari, de dag van de *Terminalia*, het jaarlijkse festival van de grenssteen.¹ De *paterfamilias* was voornemens de huisgoden net zo gunstig gezind te maken als de afgelopen keer. De offers en de ceremonie moesten opnieuw tiptop in orde zijn. Zijn vrouw, de *materfamilias*, was met hun twee dochters bezig bij de met guirlandes versierde *fuoco*. De geur van voedsel streelde zijn neus en hij verheugde zich reeds op het vlees van de big en de zoete honingkoekjes die het slavenmeisje altijd zo verrukkelijk wist klaar te maken. Met het offergerij zat het wel goed, wist hij, hij kon de vrouwen van zijn *familia* daarin blindelings vertrouwen. Dat betekende niet dat hij zorgeloos naar het festival toeleefde. Ondanks dat deze gure doch mooie, stralende winterochtend hem in een goed humeur had gebracht, was er toch een aantal zaken waar hij zich nerveus om maakte omdat hij die niet in de hand had. Hij was met de *paterfamilias* van de burens overgekomen dat de verantwoordelijkheid voor het versieren van de grenssteen, de aanwezigheid van het draagbare altaar en het vuur dat vanuit de *domus* naar het altaar moest worden gedragen om de geofferde big te braden in diens handen lag. Hopelijk ging er niets mis, het zou een verschrikkelijk voorteken zijn wanneer het vuur onderweg van de *domus* naar de grenssteen zou doven. Maar goed, dat gedeelte kon hij niet meer controleren. Hij maakte zich nog meer zorgen om zijn kleinzoon die dit jaar optrad als *tibicen*. Bij de laatste oefening was gisteren gebleken dat hij het fluitspel eigenlijk nog niet voldoende onder de knie had. Was het beter geweest om nog intensiever met hem te oefenen of had dat niet uitgemaakt? Een paar maanden geleden was hij bij de ceremonie van de toga *viriles* ook al niet bij de les geweest, toen hij zijn amulet liet vallen op het moment dat hij deze in het *lararium* op wilde hangen.

---

¹ Ovidius Fasti II 639-684

Wat moest er toch van die jongen worden? De *paterfamilias* liep via het atrium naar de *aedicula* in de tuin om tot Silvanus een gebed te maken. Als alles maar in orde kwam...

Zo zou het in de laatste decennia voor de eeuwwisseling kunnen zijn gegaan bij een Romeinse *familia* op het platteland. Deze fictieve passage draagt belangrijke elementen in zich die behoordren tot het domein van de huisreligie. Daarin was het essentieel om de huisgoden te eren opdat zij ervoor zorgden dat zowel de personen van de *familia* als de werkzaamheden van het boerenbedrijf zonder zorg verliepen. Net als bij staatsreligie maakte men daarbij gebruik van het gebed omdat men erin ‘geloofde’ dat de goden handelden op een verzoek vanuit de materiële wereld.

Vader Mars, ik smeed u om goed te doen voor ons huis en ons huishouden. Ik heb varkens, schapen en stieren besteld zodat deze kunnen worden geleid op mijn veld, grond en boerderij. Op grond van dit verzoek, zodat u ziekte kunt voorkomen, afweren of verwijderen, zowel de zichtbare als de onzichtbare. Hetzelfde geldt voor dorheid, verwoesting en schade aan gewassen en voor slecht weer, opdat u peulvruchten, graan, wijngaarden en struikgewas in staat stelt te groeien. Waak over mijn herders en het vee, zorg voor een goede en sterke conditie voor mij, mijn huis en mijn huishouden.²

Verering vond meestal plaats bij een *lararium*, het godenschrijn in de *domus* waar de huisgoden werden aanbeden. De belangrijkste huisgoden waren de laren, de *genius*, de *Penaten* en de slang. Daarnaast werden ook de bekende goden uit de publieke religie geëerd zoals Mars, te zien in de passage van Cato hierboven. Het was de verantwoordelijkheid van de *paterfamilias*, aan welke goden aandacht werd gegeven. In tegenstelling tot de publieke religie had de staat geen directe zeggenschap over de vorm en de inhoud die aan de huisreligie werd gegeven. Dat betekent theoretisch dat de *paterfamilias* een *carte blanche* had. In werkelijkheid echter werd de invulling geleid door de traditie. Dat is logisch, het zou vreemd zijn wanneer men jaarlijks op verschillende wijze goden zou gaan vereren. Maar hoe gek het ook klinkt, zorgde juist die traditie voor een grote verscheidenheid binnen de invulling van huisreligie.

Omdat publieke religie in grote mate van *top-bottem* werd gereguleerd, was er minder variatie in de wijze waarop ceremonies werden gehouden, culten werden beleden en beeldprogramma's op tempels werden ingevuld. Publieke staatsculten kenden over het algemeen weinig verscheidenheid. Er is in deze een verschil in de publieke culten van de regio en de staatsculten van het Rijk, zoals de keizercultus. Die laatste werd gereguleerd door

---

² Cato De agricultura 141.2

Rome zelf, en is het meest statisch te noemen. Bij de publieke culten werd de religieuze invulling verzorgd door aristocraten die de priesterambten vervulden waardoor er regionale verschillen waren, doch niet zo sterk als in de huisreligie. Vanwege de grote omvang, het feit dat er in eigen tijd veel over werd geschreven en de archeologische overlevering van de grote tempels, is er veel over publieke en staatsreligie bekend. Dat is misschien ook de reden waarom deze religie in verhouding tot de huisreligie van de hedendaagse onderzoekers zoveel aandacht heeft gekregen.

Het onderwerp huisreligie wordt daarmee onrecht aangedaan. Ten eerste is onderzoek binnen de huisreligie zeer goed mogelijk. Er zijn veel primaire bronnen voorhanden en vanuit Pompeii, Herculaneum en Ostia is er behoorlijk wat archeologisch materiaal aanwezig die studie mogelijk maakt. Er valt dus weldegelijk middels gefundeerd onderzoek iets over huisreligie te zeggen. Op de tweede plaats is de vroomheid binnenshuis juist interessant omdat het 'echte leven' zich in de *domus* afspeelde en niet bij de tempel op het forum. In huis vonden de belangrijkste gebeurtenissen van het leven plaats zoals geboorte, sterfte en trouwerijen. Thuis werd het alledaagse met elkaar beleefd. Hier vond de zorg van het leven plaats waarover men bijvoorbeeld sprak tijdens het delen van de maaltijd bij de haard. De Romeinse huiscultus was een op zichzelf staande religie binnen de publieke religie waarin bijvoorbeeld dagelijks een gebed moest worden gemaakt aan de *Lares familiares*.³ Met andere woorden, het stond dichtbij de mens, elke dag opnieuw. Juist omdat de huisreligie alom vertegenwoordigd was in dat alledaagse leven, is het belangrijk om deze beter te kennen waardoor het leven van de Romein beter kan worden begrepen. Daarvan was men zich overigens in de twintigste eeuw al enigszins bewust.

De historiografie binnen dit onderwerp is tweeledig. Enerzijds is er de kunsthistorische benadering geweest waarin de religieuze schilderijen uit Pompeii en later Herculaneum centraal stonden. Anderzijds kwam huisreligie ook vanuit de hoek van de Oude Geschiedenis aan bod, zei het meestal in de algemenere werken. Aan het eind van de vorige eeuw is er een paar boeken en artikelen verschenen die getracht hebben om deze benaderingen in elkaar samen te laten vloeien. Wolfgang Helbig publiceerde in 1868 het boek *Wandgemälde der vom Vesuv verschütteten Städte Campaniens* een catalogisering van muurschilderingen, voornamelijk uit Pompeii en Herculaneum. Het was een antwoord op het eerdere werk van Heinrich Jordan uit 1862 die alle afbeeldingen met laren in zijn *De larum imaginibus* had

---

³ Plautus, *Aulularia* 23. Vertaling door auteur op basis van Engelse vertaling uit de Loebserie. Alle volgende vertalingen van primaire bronnen ook door auteur op basis van vertalingen uit de Loebserie tenzij anders aangegeven.

gecatalogiseerd. Deze twee werken waren verre van compleet maar zorgden voor het startsein voor goed en degelijk onderzoek naar de lararia. Dat gebeurde onder andere door George Boyce wiens bevindingen in 1937 uitmondde in *Corpus of the Lararia in Pompeii*, een boek dat binnen het hedendaagse onderzoek nog steeds een voorname rol speelt. Boyce heeft getracht om alle huisheiligdommen in een lijst op te nemen en daarbij een beschrijving te geven. In zijn appendix heeft hij vervolgens ook nog de façadeschilderingen uit Pompeii opgenomen maar die lijst is niet compleet. In 1972 verscheen het volgende onmisbare werk voor onderzoek naar huisreligie, de dissertatie van David Orr, *Roman domestic religion: a study of the Roman household deities and their shrines at Pompeii and Herculaneum*. Het is een completer overzicht dan dat van Boyce waarin ook de huireligie van Herculaneum is opgenomen. Waar het werk van Boyce meer te gebruiken is als een catalogus, zijn discussie over huisculten vindt plaats aan de hand van weinig voorbeelden, geeft Orr talrijke onderbouwde interpretaties over huisreligie, gebaseerd op een analyse van literaire en epigrafische bronnen. Ook hij blijft enigszins oppervlakkig en komt ten opzichte van Boyce niet echt tot nieuwe inzichten.

In 1902 kwam het boek *Religion und Kultus der Römer* van Georg Wissowa uit. Dit werk was niet enkel toegespitst op de huisreligie maar wijdde daar wel belangrijke aandacht aan. Wissowa baseerde zijn interpretaties daarin voornamelijk op de primaire literatuur, niet op de beeldprogramma's uit de Vesiuviussteden. Fowler volgde hem hierin. In zijn boeken *The religious experience of the Roman people* (1923) en *Roman Festivals of the period of the Republic* (1933) kwam ook hij tot belangrijke inzichten betreffende de Romeinse huiscultus op basis van de antieke auteurs. *Taboo, magic spirits* van Elia Burriss geeft een mooi overzicht over hoe religieuze handelingen door Romeinen werden ervaren. Goed aan het boek van Burriss is dat hij hele passages uit de primaire bronnen heeft geparafraseerd. In het geval van Fowler en Wissowa wordt enkel naar de primaire bronnen verwezen, wanneer de passages er op worden nageslagen, komt het voor dat de context waarbinnen deze passages zich bevinden, ook op een andere manier geïnterpreteerd kunnen worden. Dat gegeven is ook het geval bij recentere artikelen die over dit onderwerp gaan.

Het goede aan die artikelen is dat kunsthistorische benaderingen en primaire bronnen met elkaar worden geïntegreerd. Margret Waites had daar in haar artikel *The Nature of the Lares and their representation in Roman art* uit 1920 al een aanzet toe gegeven. Het artikel is meer op de kunsthistorische invalshoek dan op primaire bronnen georiënteerd, maar het geeft een mooi overzicht van waar de laar vandaan zou kunnen komen. Lily Ross Taylor heeft hetzelfde doel voor ogen gehad. In *The Mother of the Lares* (1925) is zij opzoek gegaan naar

de afkomst van de laar. Zij heeft als uitgangspunt een primaire bron genomen, de *Acts of the Arval Brethren*, en deze afgezet tegen verschillende visuele representaties. Deze werkwijze heeft Georg Niebling gekopieerd. In zijn artikel *Laribus Magistri Primi. Der Beginn des Compitalkultes der Lares des Genius Augusti* uit 1956, vergelijkt hij wat er in de antieke bronnen wordt gezegd over de compitaschrijnen met diens beeldprogramma's, gevolgd door Herbert Bloch die zich in zijn artikel *A monument of the Lares Augusti in the Forum of Ostia* (1962) heeft geconcentreerd op één van die compiti. Algemener zijn de artikelen van Dietrich Wachsmuth (*Aspekte des antiken mediterranen Hauskults* uit 1980) en Charles King (*The organization of Roman religious beliefs* uit 2003) die goed gebruik maken van de archeologische overlevering uit de Vesuviussteden, gekoppeld aan primaire bronnen. Maar ook hier geldt dat er slechts naar de bronnen en de beeldprogramma's van de lararia wordt verwezen en dat bij het naslaan van die bronnen of het kijken naar de beeldprogramma's de context soms anders te interpreteren is. Daarom zijn de boeken van Thomas Fröhlich en Penelope Allison zo mooi. In *Lararien- und Fassadenbilder in den Vesuvstädten* (1991) wordt een zeer uitgebreid overzicht van de religieuze voorstellingen aldaar gegeven, geïnterpreteerd middels antieke bronnen en bijgestaan met prachtige kleurenfoto's. Datzelfde geldt voor *Allison's Pompeian Households* uit 2004. Maar omdat deze twee laatste boeken meer kunsthistorisch zijn georiënteerd, missen ze toch weer de uitgebreide passages uit de primaire bronnen.

Dat heb ik in deze scriptie proberen te ondervangen. Ik ben op zoek gegaan naar passages over huisreligie en ik heb getracht deze stukken tekst zoveel mogelijk tot hun recht te laten komen door ze uitgebreid weer te geven, waardoor de context bewaard blijft. Daarnaast heb ik goed gekeken naar de religieuze beeldprogramma's uit Pompeii, Herculaneum en Ostia. Omdat de ruimte beperkt is, heb ik slechts enkele afbeeldingen in deze scriptie opgenomen en datzelfde geldt voor de zinsneden betreffende de Romeinse huiscultus. Het gaat om die afbeeldingen en parafrasen uit de Romeinse literatuur waarvan ik denk dat ze een duidelijk beeld geven van hoe de huiscultus werd beleden.

Het is niet mogelijk om in het hoofd van de Pompeiaan uit de eerste eeuw te kijken en te achterhalen wat deze voelde en dacht. Wat er echt omging in de *paterfamilias* die het feest van de grenssteen zou gaan vieren, blijft een raadsel. Er is nooit met enige zekerheid vast te stellen hoe religie werd beleefd, die ervaringswereld is simpelweg niet toegankelijk. Dat geldt echter zowel voor het ervaren van publieke als privéreligie. Ik ben van mening dat op basis van een interpretatie van de bronnen wel iets kan worden verondersteld over die beleving. Natuurlijk, publieke religie was belangrijk, het ging immers de hele gemeenschap aan en

natuurlijk, huisreligie was ook voornaam, het had betrekking op de directe leefomgeving. Er is daarom geen sprake van een simpele oppositie, beide dienden een doel dat elkaar niet in de weg zat. Getuige de bronnen waren beide doelen gewichtig. Maar zou je niet kunnen zeggen dat huisreligie veel dichterbij de religieuze beleving stond van de algemene Romein? Zou je daarom niet kunnen stellen dat de huisreligie voor die Romein daarom een veel belangrijkere plaats in zijn leven innam dan de publieke religie?

Anders gezegd, ik ben benieuwd naar wat er omging in de *paterfamilias* die daar in de koperen ochtendzon zich zorgen maakte over het festival, zijn dochters die zorg droegen voor een offer, en zijn kleinzoon die een rol speelde in het ceremonieel maar daar niet al te veel waarde aan hechtte. Ik denk dat dit soort kwesties, de religie in de directe persoonlijke sfeer, belangrijker werden geacht dan de publieke religie die verder van die persoonlijke sfeer af stond.

Om deze hypothese te toetsen, heb ik deze scriptie onderverdeeld in drie hoofdstukken waarbij ik steeds, vanuit een andere invalshoek, heb omgezien naar een begrip van de materie. In het eerste hoofdstuk ben ik opzoek gegaan naar een algemeen beeld van Romeinse huisreligie. In het tweede hoofdstuk heb ik mij toegespitst op de belangrijkste goden die een rol binnen de huiscultus hebben gespeeld. In hoofdstuk drie heb ik mij geconcentreerd op het belangrijkste tastbare bewijs dat wat de huiscultus aangaat is overgeleverd, de religieuze schilderijen en de *lararia*. In de conclusie heb ik mijn bevindingen uiteengezet om vervolgens tot een antwoord op mijn vraag te komen. Voor het zover is, zal ik beginnen met het algemene gedeelte over Romeinse huisreligie.

HOOFDSTUK 1. HUISRELIGIE

Publieke religie vindt plaats in naam van het *populus* en is gefinancierd met geld van het volk uit het publieke fonds. Mensen konden als representant van het volk optreden wanneer ze daartoe waren geautoriseerd. Een voorbeeld daarvan is de wijding van een publieke tempel door een magistraat, het uitoefenen van cultoffers door priesters of cult-officials. Privéreligie vindt plaats in de naam van individuen, clans, families maar ook gecreëerde lichamen als collegia of gilden.⁴

Het Romeinse leven was doorspekt met religie maar binnen dat religieuze leven zijn er verschillende gradaties aan te brengen. Het belangrijkste onderscheid werd gemaakt tussen de *sacra publica* en de *sacra private*, religie op het publieke en het private vlak. Omdat deze in praktijk niet geheel van elkaar zijn te scheiden, is het belangrijk om te kijken wat de belangrijkste eigenschappen van huisreligie zijn om vervolgens een goede werkdefinitie te formuleren. Met een dergelijke definitie kan het grijze gebied inzichtelijk worden gemaakt.

De aanbidding van de huisgoden staat in de huisreligie in het middelpunt en daar binnen staan drie elementen centraal. Dat betreft ten eerste de plek waar de cultus werd voltrokken, het huis. Op de tweede plaats komt het voorwerp van de aanbidding en ten derde is het belangrijk te weten welke personen tot aanbidding overgaan. Het voorwerp van verering was het *lararium* en elk huis had er één. Ze komen echter voor in verschillende soorten en maten. De personen die de goden aanbaden behoorden tot een *familia*. Deze leefde in een huis, de *domus*. Wie er tot een *familia* behoorde, verschilt met het hedendaagse concept van familie en wat er onder de *domus* werd verstaan, daar debatteerde men in de oudheid al over.

Romeinse goden konden zich op verschillende manieren manifesteren. De wijze waarop ze dat deden betekende dat een godheid zowel het ene als het andere kon zijn. Dat hun aard tegenstrijdig kon zijn, lijkt voor de Romeinen geen probleem te zijn geweest. Ze waren op verschillende manieren aanwezig, demonstreerden zich in bepaalde objecten. Over hoe een god moest worden benaderd bestond geen leer. Wanneer men iets van een god gedaan wilde krijgen en dat niet lukte, probeerde men op andere wijze het beoogde doel tot stand te laten komen. In eigen tijd zette men al vraagtekens bij de verzoeken aan goden, het ging soms om zeer persoonlijke wensen, wat zich vooral op privéniveau uitte.

---

⁴ Festus De Significatione Verborum 245

1.1 *Sacra publica* en *sacra private*

De Romeinen kenden private en publieke religie. Deze twee waren niet strikt van elkaar gescheiden, privéreligie kon bijvoorbeeld worden uitgevoerd zonder staatspriesters maar de supervisie over beiden was wel in handen van de staat, de *ius divinum* dat deel uitmaakte van de *ius publicum*. Een voorbeeld daarvan is dat *pontifices*, staatspriesters, zeggenschap hadden over een erfenis wanneer deze ging naar iemand buiten de familie van de gestorvene. Gelukkig is er in grote lijn wel onderscheid te maken tussen de *sacra publica* en de *sacra private*. Daar was men in de oudheid al mee bezig, zoals is te zien in het citaat dat dit hoofdstuk opent.⁵

Festus noemt in *De Significatione Verborum* twee criteria die voor een scheiding tussen beide begrippen zorgt. Daarin was het ten eerste van belang in wiens naam de *sacra* plaatsvond, ten tweede met wiens geld het was gefinancierd.⁶ Dergelijke aannames lagen in praktijk genuanceerder dan de theorie doet vermoeden. Er waren gevallen die zowel tot de privé als tot de staatsreligie behoorden. Om toch een en ander te kunnen zeggen, biedt het hanteren van een werkdefinitie uitkomst: publieke religie gaat de hele gemeenschap aan en private religie zich beperkt tot een persoon of een groep of klasse van personen. Ter verduidelijking van dat laatste, er is sprake van privéreligie wanneer de zoon zijn toga *virilis* in het lararium ophangt omdat hij de leeftijd heeft bereikt van de pubertijd maar ook wanneer een hele *familia*, dus ouders, grootouders, kinderen, inclusief slaven en bedienden de grenssteen aanbidden tijdens het festival van de *compitalia*. Privéreligie overstijgt soms het domein van het individu en ging ook groepen binnen de *familia* aan.

Het geven van objecten aan de goden heette *dedicatio* en wanneer dat in naam van het volk ging, was de *dedicatio* een *consecratio* waardoor de goederen behoorden tot de *res sacra*. Dat was een belangrijk gegeven voor de wetgeving; wanneer je stal van een privéschrijn, overtrad je niet de heilige wet.⁷ Dat was wel het geval wanneer je, bij de publieke religie de foute goden aanbad. Binnen privéreligie kon elke god worden aanbeden, behalve als het zorgde voor verstoring van de openbare orde. Publieke religie kende daarentegen een bepaald aantal goden, goedgekeurd door de regering waarbij de gehele gemeenschap betrokken was.⁸ Binnen de traditionele publieke en staatsreligie waren er minimale rollen weggelegd voor vrouwen. Ze waren er wel, bijvoorbeeld binnen de cultus van

---

⁵ Zie noot 1

⁶ J. T. Bakker, *Living and working with the gods. Studies of evidence for private religion and its material environment in the city of Ostia (100-500 AD)* (Amsterdam 1994) 1.

⁷ Bakker, *Living and working with the gods* 2.

⁸ *Ibidem* 4.

de Vestaalse maagden of de priesteressen van Venus zoals de Eumachia en Mamia in Pompeii.⁹ In de privéreligie speelden de vrouwen wel een prominente rol en werden ze veelal betrokken bij het uitvoeren van de rituelen.

1.2 Huisreligie

...niemand zal voor zichzelf alleen goden hebben, dan wel nieuwe, dan wel vreemde, behalve dan deze die door de staat worden erkend. Thuis, privé, mag men de goden slechts cultisch vereren, die men naar het gebruik van de voorvaderen heeft geërfd...¹⁰

Alom befaamd zijn de grote tempels van Jupiter of Mars, de processies die voor ze werden gehouden en de publieke offers die werden gegeven om ze goedgezind te laten zijn. Omdat de tempels met hun beeldprogramma's in groten getale bewaard zijn gebleven, is hierover veel bekend. Naast publieke goden waren er ook huisgoden. Het is voor te stellen dat juist deze goden een belangrijke plaats innamen in het dagelijks leven van de Romein. Onder het dak van het huis werd met elkaar gesproken over de zaken van alledag, vonden de belangrijke momenten van het bestaan plaats en eerde men samen die goden waarvan men dacht dat het belangrijk was om ze aandacht te geven. Een willekeurig voorbeeld: Ovidius noemt de *Caristia*, een jaarlijks terugkerende feestdag op tweeëntwintig februari waarin de huisgoden centraal stonden.

...Je wenst allicht dat ik de riten zal volvoeren: dat ik gekleed ga in een wit gewaad, dat er een altaar rookt bekranst met bloemfestoenen, dat in het heilig vuur de wierook geurt, dat ik het geboorte-uur markeer met offerkoeken, een mooi gebed bedenkt, vroom gehumeurd...¹¹

Blijkbaar schreven de riten voor dat de uitvoerder speciale kleding droeg, dat er voor bepaalde versiering werd gezorgd en dat er werd geofferd. Dat gebeurde bijvoorbeeld ook wanneer iemand jarig was.

---

⁹ J.R. Clarke, *Art in the lives of ordinary Romans. Visual representation and non-elite viewers in Italy, 100bc-ad315* (London 2003) 93.

¹⁰ Cicero De Legibus 2. 19

¹¹ Ovidius Tristia III. 13. 13-18. Nederlandse vertaling door auteur uit: W. Hogendoorn, *Sombere gedichten, Tristia* (Amsterdam 1998). Alle volgende passages uit de Tristia ook op basis van deze uitgave tenzij anders aangegeven.

...de bonte bloemenpracht, de klimop om uw hoofd gewonden, het gele kleed dat soepel valt tot op de jonge voet en Tyrische gewaden en de zoete zang van fluiten, de rietmand die geheimen van Uw eredienst bewaart. Wees nu bij ons, betuig met ons de *Genius* uw hulde met spel en dans, begiet zijn slapen gul met sterke wijn...¹²

De *Caristia* was een feest waarbij goede verwanten elkaar opzochten en offers brachten aan de huisgoden, tijdens verjaardagen vereerde een ieder zijn *genius* of Juno.¹³ Bij het uitvoeren van gebruiken tijdens deze gelegenheden komen bepaalde handelingen terug. Het aanbrenge van versiering, het dragen van specifieke kleding en het doen van een bepaald offer zijn daarvan voorbeelden. Deze handelingen werden verricht op een specifieke plek binnen het huis. Waar in de publieke religie goden hun eigen tempel hadden, speelde ook in de huisreligie de plaats waar de cultus plaatsvond een belangrijke rol. Huisgoden werden vereerd bij privéschrijnen, de zogenaamde *Lararia*.

De *Historia Augusta* is een vroege bron waarin wordt gesproken over privéreligie. Het woord *Lararium* wordt daar nog niet gebruikt maar er vindt wel een beschrijving plaats van huishoudelijke schrijnen.

...Aan zijn leraren in het algemeen, gaf hij veel eerbied, hij had zelfs gouden beeldjes van hen in zijn privéschrijn en hij maakte het tot een gewoonte om zijn respect te betuigen bij hun graven tijdens zijn persoonlijke bezoeken...¹⁴

...Van zijn vaders tombe barstte de deuren vanzelf open en zijn moeders schaduw verscheen overdag alsof ze nog levend was aan Tacitus en ook Florian – er wordt gezegd dat zij verschillende vaders hadden. Alle goden in hun privéschrijn vielen om alsof een aardbeving of iets dergelijks gaande was...¹⁵

In andere antieke bronnen staan privéschrijnen bekend als *sacraria*¹⁶ of *aedicula*.¹⁷ Later wordt de term *lararium* genoemd, bijvoorbeeld door Persius. *Aediculae* en *Lararia* zijn veelvuldig aangetroffen in de steden Pompeii, Herculaneum en in mindere mate in Ostia.

---

¹² Tibullus, Elegieën I, 7, 45-51 uit: J. Nagelkerken, *Elegieën en de andere gedichten uit het Corpus Tibullianum* (Baarn 1994). Alle volgende passages uit de *Elegieën* ook op basis van deze uitgave tenzij anders aangegeven.

¹³ T. Fröhlich, *Lararien- und Fassadenbilder in den Vesuvstädten : Untersuchungen zur 'Volkstümlichen' pompejanischen Malerei* (Mainz 1991) 24.

¹⁴ *Historia Augusta*, Marcus Aurelius 3.5. De *Historia Augusta* moet uiterst kritisch worden benaderd betreffende historische accurateheid. Doch in deze passage en die van Tacitus 17.4 is er weinig reden om aan de historische juistheid te twijfelen.

¹⁵ *Historia Augusta*, Tacitus 17.4

¹⁶ Cicero *Pro Milone* 86

¹⁷ Petronius *Satyricon* 29, 8

... Toen ik in mijn schuchtere jeugd het beschermende paars wegdeed en de *bullā* ophing als gift in het *lararium*, gaven de vrienden vleierend de witte toga en werd ik ongestraft aan de ogen van de *Subura*¹⁸ overgelaten...¹⁹

Aan het huis en de loop het dagelijks leven werd door de huisgoden bescherming geboden, mits deze op juiste wijze werden vereerd. Dat gebeurde eerst op de velden, daarna bij de haard en later bij de andere privéschrijnen in de *domus*. Iedereen deed mee aan de verering. De hele *familia* participeerde onder leiding van de *paterfamilias*; vrouwen, kinderen, slaven, vrijgelatenen. Deze wijze van privéaanbidding hield aan tot het einde van Rome's politieke bestaan.²⁰

De antieke huisculten waren als het ware een religie in een religie. Huisreligie was niet concreet, er bestond geen dogma en er was geen priesterdom. De *familia* vulde het in naar eigen inzicht, onder leiding van de *paterfamilias*. Buiten de publieke religie om, binnen het huis, vonden de belangrijkste gebeurtenissen in het leven plaats zoals geboorten, trouwerijen, ziektes of sterfte maar ook het gebruik van de maaltijd nam een belangrijke plaats in. Al deze activiteiten kenden een heilig karakter dat in rituele handelingen tot uiting kwam. Zo zegt Plautus²¹ dat er dagelijks een gebed moest worden gedaan aan de *Laar familiaris* en weet Cato²² dat er drie keer per maand, tijdens de *Kalends*, de *Nonen* en de *Iden*²³, aan de *Laar familiares* moest worden geofferd. Huisreligie stond daarom dichtbij in de religieuze beleving.

Het huis was van oudsher de plek waar oogst kon worden opgeslagen en waar kon worden gekookt. Daarom werd het gezien als veilige plek. In de haard werd de geest van het vuur aanbeden en deze vormde zich mede daardoor tot het centrum van de familiereligie.²⁴ De plek zorgde voor warmte en was het middelpunt tijdens de maaltijden...

---

¹⁸ Dit is het gebied tussen de *Viminal* en de heuvels van *Esquiline* waar een drukke markt en de prostitutie te vinden was.

¹⁹ Persius V, 30-33. Nederlandse vertaling door auteur uit : W. Barr, *The satires of Persius* (Liverpool 1987). Alle volgende parafrazen van deze primaire bron ook vertaald door auteur op basis van deze uitgave.

²⁰ D. Orr, *Roman domestic religion: a study of the Roman household deities and their shrines at Pompeii and Herculaneum* (Michigan 1973) 4.

²¹ Plautus, *Aulularia* 23

²² Cato, *De Agricultura* 143. 2

²³ Varro, *De Lingua Latina* VI 29 geeft aan dat drie vaste dagen in de maand, de dagen die na de *Kalends*, de *Nonen* en de *Ides* kwamen *atri* (zwart) werden genoemd omdat op deze dagen niets nieuws mocht starten.

²⁴ W. Ward-Fowler, *The religious experience of the Roman people* (London 1922) 72.

...de haard wordt genoemd voor zijn hartelijke warmte die allen verwarmt. Van deze is geloof ik de vestibule (het voorportaal) afgeleid waar wordt gebeden voor Vesta, die de eerste plaats inneemt...²⁵

... en naast de verering voor het geven van warmte, werd de plek regelmatig tijdens religieuze vieringen door de vrouw des huizes versierd met guirlandes zoals is te lezen bij Cato en Propertius.

...Ze moet de haard elke avond, voordat ze naar bed gaat, opruimen en schoonmaken. Op de Kalends, de Ides en de Nones, of wanneer er een feestdag is, moet ze een guirlande erover hangen en op deze dagen moet ze bidden en offeren tot de huishoudgoden...²⁶

...De priester voltooid het offer; wees stil, zodat alles dat is geofferd kan gedijen, en laat het kalf gegrepen zijn voor mijn altaarhaarden. Laat de guirlande van Rome zich verstrengelen met de klimopclusters van Philetas, en laat de urn mij het water van Cyrene serveren. Geef me zachte nardus en offers van geruststellende wierook, en laat de wollen klos drie keer om de haard zijn gegaan. Besprenkel mij met water en laat de ivoren fluit bij het nieuw gebouwde altaar, een lied uit Phrygie klinken...²⁷

De naam Vesta valt niet toevallig samen met het benoemen van de haard. Over haar publieke cultus is veel bekend, over haar rol binnen het huishouden is dat veel minder het geval. Dat er een verband is tussen de haard en de boerengemeenschap is zeker. Zo brengt Cato haar in verband het huis waar de familie bijeen is gekomen voor een offer:

...Was de handen en zeg: "Jupiter Dapalis, wees geëerd bij het offer van jouw feest en wees geëerd door de wijn die wij voor jou hebben." Je mag ook een offer aan Vesta maken, als je dat wil... bij het feest is er gebraden vlees en urn met wijn, en na het offer is plantaardige gierst, knoflook, en linzen...²⁸

Maar niet alleen de maaltijd en de warmte vormden de spil van de huiselijke religie. Er waren ook de familiale vieringen, *feriae privatae*, feesten en rituelen die hoorden bij trouwerijen of geboorten. Er was op verschillende momenten voor verschillende personen in de *familia* een moment waarop de huisgoden een eerbetoon kregen. Men maakte bijvoorbeeld een gebed

---

²⁵ Ovidius Fasti VI 301-308

²⁶ Cato On Agriculture 143-2

²⁷ Propertius 4.6 1-6

²⁸ Cato On Agricultura 132.2

omdat men geloofde dat de goden zouden handelen op een verzoek vanuit de materiële wereld, zoals is te zien bij Cato²⁹, maar ook voor de voortgang van het boerenbedrijf, het vee dat daarbij hoort of, heel gewoontjes, tijdens de maaltijd op een alledaagse dag.

“Vader Mars, ik smeed u om goed te doen voor ons huis en ons huishouden. Ik heb varkens, schapen en stieren besteld zodat deze kunnen worden geleid op mijn veld, grond en boerderij. Op grond van dit verzoek, zodat u ziekte kunt voorkomen, afweren of verwijderen, zowel de zichtbare als de onzichtbare. Hetzelfde geldt voor dorheid, verwoesting en schade aan gewassen en voor slecht weer, opdat u peulvruchten, graan, wijngaarden en struikgewas in staat stelt te groeien. Waak over mijn herders en het vee, zorg voor een goede en sterke conditie voor mij, mijn huis en mijn huishouden.”³⁰

...Weg dan, gij jongens, en hang met eerbiedige tong en ziel de slingers op de heiligdommen, strooi stukjes maaltijd op de messen en zorg voor het zachte groene gras van de altaren. Ik zal jullie snel volgen en nadat ik naar behoren de grotere rite heb verricht, zal ik naar huis keren alwaar mijn kleine beelden van wax worden versierd met slanke kransen. Daar zal ik bidden tot mijn eigen Jupiter, hier zal ik offeren aan mijn voorvaderlijke laren en strooi ik viooltjes van elke kleur...³¹

Wanneer de meester aankomt bij de hoeve, toont hij zijn respect aan de god van het huishouden voor het waken over de hoeve. Vervolgens moet hij zelf kijken hoe de hele hoeve erbij ligt, het liefst nog dezelfde dag en anders de volgende. Wanneer hij dat weet, welk werk er is gedaan en wat er nog moet gebeuren, laat hem dan de opzichter bij hem roepen...³²

...ook jullie laren, krijgen gaven als behoeders van eens gezegend akkerland, nu karig grondgebied. Toen viel een kalf tot welzijn van de talloos grote kudde, nu vormt een lammetje het offer van een klein stuk grond. Voor jullie valt het lam en daaromheen roept heel de dorpsjeugd onder gejuich: ‘Hoera, verschaf ons goede oogst en wijn.’³³

Cicirrus sloeg fel terug: ‘Hoe zit het met die ketting die hij verschuldigd is aan de laren? Hoewel hij een klerk was, was de macht van zijn vrouw niet minder. Tenslotte vroeg hij zich

---

²⁹ C. King, ‘The organization of Roman religious beliefs’, *Classical Antiquity*, Vol. 22 No. 2 (October 2003) 275-312 aldaar 281.

³⁰ Cato De Agricultura 141.2

³¹ Juvenalis 12. 99-114

³² Cato De Agricultura 2.1

³³ Tibullus Elegieën I, 7, 45-51

af waarom hij was weggegaan daar een zak maaltijd per dag genoeg was voor de lichtgewichten en de mageren, dus verlengden we het avondmaal met een lach...³⁴

Zijn manier van leven ging als volgt; ten eerste, als het geoorloofd was, dat wil zeggen, als hij niet had gelegen met zijn vrouw, ging hij in de vroege ochtend zijn Lararium aanbidden alwaar hij beelden had staan van overleden keizers...³⁵

1.3 *Familia en domus*

De aanbedding van de huisgoden behoorde tot de huiselijke en privésfeer. Elk Romeins huis, of het nu een villa of een simpele hut was, had op zijn minst één lararium. Een standaard voorbeeld betreft het lararium in het atrium van het *Huis van de Vettii* in Pompeii. Dit schrijn, een plek die heilig werd geacht en als focus diende voor het uitvoeren van een ritueel, bezit namelijk alle sleutelementen van de huiselijke aanbedding.

(Afb. 1 Lararium in het *Huis van de Vettii*. Pompeii, circa. 62 n.C.)

Centraal staat een *genius* afgebeeld, de beschermende geest van de *paterfamilias*, het hoofd van het huishouden. Deze *genius* wordt geflankeerd door twee laren. Onder de laren en *genius* staat een slang afgebeeld die zich kronkelt in vele s-bochten. De *genius* maakt een offer en de slang, vaak *agathodaemones* (goede geest) genoemd is op weg om het offer aan te nemen. Elke dag offerde het hoofd van het huishouden aan de huisgoden en offers konden bestaan uit cake, fruit, wijn of vlees. Door het uitvoeren van de rituelen en het geven van offers, hoopten de leden van de *familia* de huisgoden tevreden te stellen, zodat ze het huis en het omliggende

---

³⁴ Horatius Satires 1.5.66

³⁵ Historia Augusta, Alexander Severus 29, 2-3

stuk land met haar bewoners zouden beschermen.³⁶ Om meer begrip te verkrijgen over deze gang van zaken is het belangrijk om te weten wat men onder een huis en de *familia* verstonde.

Het probleem dat direct aan de huiscultus is gekoppeld, betreft het dilemma van de heiligheid van de menselijke woonplek. Met andere woorden, is een huis, daar het altijd een lararium bezat, op zichzelf heilig? Er zijn verschillende pogingen gedaan om daar duidelijkheid in te creëren. In 1992 publiceerde Dünninger *Hauswesen und Tagewerk* waarin hij stelt dat de oergedachte van het huis in het bewonen en in het herbergen van spullen ligt. Die gedachte brengt consequenties met zich mee, zowel op juridisch als op cultisch gebied. Wanneer een huis bescherming moet bieden in juridische zin, was er sprake van een persoonlijke vredesomgeving waaraan niet mocht worden getoerd. Je kon als buitenstaander niet zomaar naar binnen gaan, dat was bij wet verboden. Omdat er binnenshuis sprake was van een cultus die als heilig werd beschouwd, bekrachtigde deze de heiligheid van het huis waardoor het op religieus niveau ook werd beschermd. Dus ook op religieuze gronden mocht een vreemde niet uit zichzelf een huis betreden. Dat idee komt niet uit het niets, in 1956 zei van der Leeuw in de *Fenomenologie van de religie* dat huis en tempel wezenlijk één waren. Beiden gebouwen moeten worden gezien als een godshuis en dus als heilige plaatsen. In 1961 had Heiler in *Erscheinungsformen von das Wesen der Religion* gezegd dat het menselijk huis *an-sich* een heiligdom was dat een sacraal karakter droeg.³⁷

Deze drie ietwat van elkaar verschillende definities hebben één ding gemeen, ze stellen dat het huis heilig is. Maar in hoeverre is het huis dan heilig? Bij Dünninger reikt die heilige status tot daar waar de grenzen van de huiscultus liggen. Daarop is kritiek gekomen. Wachsmuth vindt dat Dünningers gedachte niet juist genoeg is en beargumenteert dat bijvoorbeeld tempels, in tegenstelling tot huizen werden ingewijd maar dat er zich in huizen ook tempeltjes bevinden die waren geheiligd zoals de zogenaamde *aediculae*. Het betreft hier *locus consecratus*, het rituele heiligen waardoor een plek of plaats aan de een godheid is overgedragen. Met andere woorden, huis staat gelijk aan tempel.³⁸

Die gedachte klinkt niet gek maar levert toch ook problemen op. Omdat een privéhuis in de Romeinse wereld in principe een *locus privatus* was, kon het nooit tegelijk een *locus sacer*, een heilige plaats zijn. Tenminste, wanneer heilig als ‘aan goden toebehorend’ wordt beschouwd, en dat werd het. Een privéhuis, hoewel er religieuze handelingen plaatsvonden,

---

³⁶ J. R. Clarke, *Art in the lives of ordinary Romans. Visual representation and non-elite viewers in Italy, 100bc-ad315* (London 2003) 75

³⁷ D. Wachsmut, ‘Aspekte des antiken und mediterranen hauskults’, *Numen*, vol 27, *Fase I* (Jun. 1980) 34-75 aldaar 35.

³⁸ Wachsmut, *Aspekte des antiken und mediterranen hauskults* 37.

werd gezien als een *res humani iuris*, een zaak van mensenrechten, en een *locus profanus*, een niet heilige plaats. Religieuze gereedschappen die binnen de *locus privatus* werden gebruikt, dus ook lararia en altaren, waren op zichzelf niet heilig. Ter verduidelijking, iets wegnemen uit een woonhuis viel bijvoorbeeld niet onder heiligschennis maar onder diefstal.³⁹

Had het Romeinse huis niets heiligs of was er sprake van een andere religieuze *modus*? Die vraag hebben de Romeinen zichzelf gesteld en reeds toen kreeg men al te maken met een gecompliceerde definitieproblematiek. De zaak betreffende Cicero's woning op het Palatijn werpt daar enig licht op.

Kort samengevat werd Cicero in 58 v.C., na een verloren rechtszaak, uit Rome verbannen. In de daarop volgende periode had de volkstribuun Publius Clodius Pulcher, Cicero's grote politieke tegenstander, diens huis leeg laten plunderen en het vervolgens per veiling gekocht. Omdat hij bang was dat Cicero de koop terug zou weten te draaien, had hij op de bijbehorende grond een *libertasbeeld* neer laten zetten dat hij vervolgens had laten consecreren. Nadat hij in september 57 v.C. naar Rome was teruggekeerd, kocht Cicero, zoals de volkstribuun al had verwacht, zijn oude huis terug, dus ook het geconsecreerde gedeelte. Pulcher kwam in actie door aan te kaarten dat Cicero niet meer op de plek kon gaan wonen omdat deze door de consecratie van het beeld inmiddels tot de *locus sacer* behoorde. Er volgde een spectaculaire rechtszaak die door het *pontifical collegium*, het hoogste religieuze instituut, werd behandeld.

In die rechtszaak was Cicero van mening dat consecratie alleen plaats kon vinden bij gebouwen, *aedes*, die heilig, *sacer* waren. Dat was bij woonhuizen van privé-mensen niet het geval. Daarin gaf het *collegium* hem gelijk en Cicero won de rechtszaak. Het *collegium* kwam met een rapportage waarin stond dat de heilige en religieuze woonplaatsen moesten worden behandeld als waren ze profaan. Pulcher vocht die beslissing aan waarop de respons van Cicero was dat privéhuizen normaal gesproken vrij van religie waren en het Romeinse privé-huis daarom niet kon worden gezien als een *locus religiosus*.⁴⁰

Wat is er in hogere graad een *sanctum* dan dat wat door iedere *religio* wordt beschermd, het privé-huis, de *domus* van de burgers? Er bevinden zich altaren, er is de haard, het herbergt de huisgoden, culten en religieuze voorwerpen en er vinden rituele ceremonies plaats. Het is een voor ieder beschermend toevluchtsoord waaruit niemand mag worden ontvoerd.⁴¹

---

³⁹ Wachsmut, *Aspekte des antiken und mediterranen hauskults* 38.

⁴⁰ Cicero *De domo suo* 128

⁴¹ Cicero *De domo suo* 109

Er is in de antieke literatuur geen meer precieze parafrase over de religiositeit van een antiek huis te vinden.⁴² Het loste echter niet alle problemen op. De vraag naar hoe het kon dat wanneer de *domus* geen religieuze plek was, zij toch door middel van religie kon worden beschermd, bleef bestaan. Cicero zegt daarover dat het bij een *domus* niet gaat om een religieus object maar om een religieus subject. Religie betreft de cultus en de heiligheid ligt in de cultus en de rite, niet in de heiligheid van de huiselijke *religio loci*.⁴³ Maar ook dat loste nog niet alle problemen op. De antieke satiredichter Persius zei: ‘*kras twee slangen in de wand en het huis is heilig*.’⁴⁴, terwijl de filosoof Macrobius opmerkte dat volgens de mythologische overlevering, sinds de tijd van koning Janus, alle huizen door *religio* en *sanctitas* werden beschermd. Vanwege die bescherming werden in en uitgang gewijd, waardoor automatisch goddelijke eer aan de *domus* werd toegekend.⁴⁵

Juridisch gezien was het privéhuus dus geen heiligdom en vond de huiscultus plaats op profane bodem. Deze werd beleden door een niet gekwalificeerde religieuze gemeenschap waardoor er als het ware sprake was van een pseudoreligie, de *sacra privata*. Huisreligie verschilt op deze grond met de staatsreligie, de *sacra publica* en *sacra privata*. Binnen de *sacra privata* was het de *paterfamilias* die het laatste woord had. Hij besloot alles in de familie, dus ook op religieus gebied, en dat deed hij volkomen zelfstandig, zonder tussenkomst van de staat. Omdat de staat binnen de religiositeit van de familie geen invloed uitoefende, waren er geen duidelijke grenzen aan die religie, en het bijgeloof in een huishouden. De religieuze praktijken binnen een familie waren veel simpeler dan bij de publieke religie en daardoor veel minder aan de veranderingen onderhevig.⁴⁶ Een belangrijk concept in de familiale houding tot de goden was het begrip *pietas*.

Pietas is een concept van wederzijdse verplichting.⁴⁷ Dit model, dat ervoor moest zorgen dat er sprake was van een juiste relatie tussen mensen en goden, was ook van toepassing op de familiale en politieke context. *Pietas* is een wederkerig begrip dat van *pius* komt. Het ging niet enkel om het dienen van een bepaalde autoriteit (de god, een ouder of een politieke meerdere), deze autoriteit moest ook zelf haar mogelijkheden aanbieden. Dat betekende feitelijk dat men binnen de *familia*, op verschillende momenten in het leven, elkaar hulp bood. Op religieus gebied stonden de goden de mensen bij en *vice versa*. Daarmee is niet gezegd dat het om een gelijkwaardige verhouding ging, mensen waren niet gelijk aan goden,

---

⁴² Wachsmut, *Aspekte des antiken und mediterranen hauskults* 43

⁴³ Cicero *De natura deorum* 2. 3,8

⁴⁴ Persius I, 113

⁴⁵ Macrobius I. 9,2

⁴⁶ Ward-Fowler, *Religious experience of the Roman people* 69.

⁴⁷ King, *The organization of Roman religious beliefs* 292.

inwoners niet aan de staat en kinderen niet aan hun ouders. Zoals inwoners de staat nodig hadden en de staat de inwoners, zo zorgde de *paterfamilias* voor de balans in de familie, met steun van vrouw en kinderen. De wederkerigheid van de *pietas* was bindend voor de lengte van de relatie die vaak langdurig of permanent was.⁴⁸

In de alledaagse verering hadden verschillende leden van de *familia* tijdens de verschillende stadia in hun leven, met de ene god een sterkere band dan met de andere. De focus hing af van de omstandigheden van de aanbidder. De meest intensieve relatie bestond voor een ieder echter met de laren, met hen kwam men alle dagen in contact. Deze huislaren werden alleen door de leden van de eigen *familia* aanbeden. Dat zorgde voor een praktische verantwoordelijkheid om de wederkerigheid van de *pietas* in stand te houden, de leden van de *familia* moesten regelmatig offeren want wanneer zij het niet deden, deed niemand dat en werden de huisgoden verwaarloosd.

Het symbool van de gebondenheid van de *familia* is de plek waar het eten werd klaargemaakt en dat was van oudsher, *de fuoco*, de haard. Daarom zijn laren, die het symbool voor de eenheid van het Romeinse huishouden vormden, vaak bij de haard afgebeeld. De maaltijd werd beschouwd als een heilige aangelegenheid en het was een traditie dat de hele *familia* bij de maaltijd aanwezig was. Tot de *familia* behoorden iedereen die onder het dak van de *domus* woonde. Dat betekent dat het niet enkel gaat om de bloedverwanten maar ook om de vrijgelatenen, de slaven en bedienden.⁴⁹

In de *domus* leefden op de eerste plaats de eigenaar met zijn vrouw en kinderen. Voor de eigenaar, de *paterfamilias*, was elke kamer toegankelijk. Voor de vrouw en kinderen waren er aparte kamers waar de toegang tot slaven en bedienden kon worden ontzegd. In de hedendaagse maatschappij worden privéleefruimte en werkruimte van elkaar gescheiden, de Romeinen deden dat niet. Bij de hogere sociale klassen kwamen burgers vaak op bezoek om diensten te verlenen. Ook deze bezoekers hadden niet zomaar toegang tot elk vertrek. Zo waren er weldegelijk ruimten waar zich het privéleven afspeelde.⁵⁰ Aristocratische huizen moeten niet worden gezien als een schild dat de *familia* bescherming bood tegen de buitenwereld, de *paterfamilias* kon zich met zijn huis als statussymbool presenteren in het beste licht. De woning was een soort showobject dat sociale, economische en politieke doelen diende.⁵¹ Het dienen van een economisch doel is vooral van toepassing op huizen die langs drukke straten lagen. Bij deze woningen was er aan de straatkant geen plek voor privacy. Daar

---

⁴⁸King, *The organization of Roman religious beliefs* 301-302.

⁴⁹ A. Wallace-Hadrill, *Houses & society in Pompeii & Herculaneum* (Princeton 1994) 92 en 94.

⁵⁰ D.L. Balch, *Roman domestic art and early house churches* (Tubingen 2008) 37.

⁵¹ Balch, *Roman domestic art and early house churches* 35.

waren winkels gevestigd waar klanten werden uitgenodigd om naar de uitgestelde waren te kijken. Vitruvius heeft over de inrichting van en toegang tot de *domus* inzicht gegeven.

We moeten vaststellen hoe de situatie is voor de privékamers voor de meester van het huis en deze die er zijn voor normaal gebruik en voor de gasten. In de privékamers komt niemand binnen, behalve als er een uitnodiging is geweest. Dit zijn slaapkamers, triclinia, baden en andere van een gelijke natuur. De normale kamers zijn deze die door iedereen worden betreden, zelfs ongevraagd. Dit zijn de vestibule, het vavaedium, de peristylia en deze die een gelijke functie hebben. Vandaar dat voor een persoon met een middelmatige toestand in het leven, de prachtige balkons niet nodig zijn, noch de tablina, noch de atria, omdat de personen van die omschrijving diegenen zijn die gunsten proberen te krijgen die door de hogere rangen worden toegekend.

Deze die in tegenstelling daartoe hun producten van het land op moeten slaan, moeten stallen en winkels in hun vestibules hebben. Onder hun huizen moeten ze opslagplaatsen hebben en andere appartementen die er meer zijn om deze producten te beschermen dan om ze tentoon te stellen. De huizen van bankiers zijn meer elegant en goed beveiligd tegen de dieven. Voor advocaten en mannen van de literatuur moeten de huizen mooi en ruimtelijk zijn zodat men personen die ze komen consulteren goed kunnen ontvangen. Voor de nobelen die gunsten geven en de plichten uitvoeren die horen bij magistraten, zij moeten contact hebben met burgers. Daarom moeten er vorstelijke vestibules zijn, ruime atria en peristylia en een bosrijke tuin waar men kan wandelen. Daarnaast moeten er zijn, bibliotheken, pinacotheken en basilicae die gemaakt zijn voor publiek gebruik...⁵²

De passage maakt duidelijk dat het begrip huis een andere invulling kent dan het hedendaagse. Er bevonden zich vaak bezoekers, slaven en bedienden en hoewel ze niet zomaar toegang tot elk vertrek hadden, werden ze wel betrokken bij het aanbidden van de huisgoden. Er zijn veel aanwijzingen die duiden dat de groep van bedienden en slaven juist een groot aandeel had bij de aanbedding van laren. Deze laren werden niet alleen in de *domus* maar ook bij de *compita*, de kruispunten, aanbeden.⁵³ Waar straten of gebieden samenkwamen, stonden larenaltaren of kleine kapellen. Bij deze schrijnen werden vieringen voor de larencultus gehouden die werden voltrokken door het *collegium compitalicia*. Dat collegium bestond in het bijzonder uit vrijgelatenen en slaven. Niebling is van mening dat vanuit deze vieringen de *Religio Larum* is overgedragen naar de privéwoning waar het werd verbonden aan het haardvuur.⁵⁴

---

⁵² Vitruvius De architectura 6, 5. 1 en 2

⁵³ M.C. Waites, 'The nature of the lares and their representation in Roman art', *Journal of Archeology*, Vol. 24, No 3 (Jul – Sep., 1920) 241-261 aldaar 242.

⁵⁴ G. Niebling, 'Laribus Augustis Magistri Primi, der Beginn des Compitalkultes der Lares und des Genius Augusti', *Zeitschrift für Alte Geschichte*, Bd. 5, H. 3 (September 1956) 303-331 aldaar: 308.

1.4 Aard van goden

Jij wordt Juno Lucino genoemd door diegene die pijnlijden bij het geven van geboorte. Jij wordt de sterke Trivia en Luna genoemd bij vals licht. Jij, godin, die het pad van het jaar uitzet in maanden, laat het huis van de boer gevuld zijn met een goede oogst. Moge u aanbeden worden door welke naam u maar wilt en zoals u gewoon te doen was in het verleden, moge u het volk van Romulus bijstaan met goede zorg!⁵⁵

De Romeinse religie kende geen organisatie die aan de mensen een juiste leer of een set van geloven met duidelijke grenzen toeschreef. Religie is een moderne term die verwijst naar het totaal van geloven en handelingen van het Romeinse volk op elk moment. De set van geloven liep binnen de huisreligie nogal sterk uiteen. Elke Romein geloofde op eigen wijze, er waren geen priesters die probeerden om het geloof te systematiseren.⁵⁶ Geloof was aan verandering onderhevig. Buitenstaanders kwamen en namen andere religieuze ideeën met zich mee. Deze werden niet geweerd, er was sprake van assimilatie en overname van religieuze concepten. Daardoor is dé natuur of dé afkomst van een godheid niet of nauwelijks te achterhalen. Verschillende wijze van geloven in dezelfde godheid konden naast elkaar bestaan. Deelname aan de aanbidding van laren betekende niet dat iemand een bepaald geloof over die laren moest hebben en ook het algemene beeld van Laren hoefde niet voor elk individu te gelden.⁵⁷ Bij Ovidius bijvoorbeeld zijn laren de kinderen van de nimf Lara maar bij Varro, geciteerd door Arnobius, zijn ze de manifestatie van vergoddelijkte doden.

Alle nimfen van de Tiber stemden in en ook deze van de Almo en de kamers van Ilia. Daar was ene Naiad, Lara, wiens originele naam de eerste lettergreep opnieuw gespeld was. Het beviel haar te babbelen. Almo had vaak tegen haar gezegd: 'Dochter, houdt je mond' Maar dat deed ze niet. Direct toen ze het bad van haar zuster Juturna bereikte zei ze: 'Vlucht van de oever' en ze herhaalde Jupiter's woorden. Ze ging zelfs naar Juno, en zich schuldig voelend tegen over vrouwen zei ze: 'Jouw man houdt van de Naiad Juturna'. Jupiter ontplofte, hij trok haar tong uit haar mond die ze onophoudelijk gebruikte, en riep toen Mercurius op. 'Begeleid haar naar haar dood, dat is de juiste plaats voor de stillen. Ze zal een nimf zijn in het bad daar beneden.' Jupiters wil geschiedde. Onderweg gingen de twee door een groeve en men zegt dat ze haar gidsenoog daar ving. Hij was klaar om haar te verkrachten en zij antwoordde met een blik in plaats van woorden, terwijl haar stille mond haar best deed te spreken. Ze raakte

---

⁵⁵ Catullus 34. 13-24

⁵⁶ King, *The organization of Roman religious beliefs* 284.

⁵⁷ King, *Religious beliefs* 285.

zwanger en gaf geboorte aan een tweeling die de overgangen bewaakten, de laren, altijd op wacht in onze stad...⁵⁸

We kunnen, indien correct wordt gedacht, kort spreken over de laren die, zoals de massa denkt dat het goden van de straten en de wegen zijn omdat de Grieken de straten *Laurae* noemden, Op verschillende plekken in zijn geschriften spreekt Nigidius over ze als de beschermers van huizen en nederzettingen, maar ook als de *Curetes*, van wie word gezegd dat ze ooit de infantiele kreten van Jupiter hebben verborgen bij de slag van de cymbalen...

Varro, zegt zonder twijfeling dat ze ooit behoorden tot de Manes en dat daarom de moeder van de Lares Mania werd genoemd. Op een andere plek houdt hij vol dat het de goden van de lucht zijn en dat ze moeten worden gezien als helden en op weer een andere plek, wanneer hij de opinie van de antieke volgt, zegt hij dat de Laren beschermgoden zijn, die optreden als de zielen van de doden.

Het is een moeilijke en eindeloze taak om elk voorbeeld apart te onderzoeken en het wordt duidelijk uit jouw religieuze boeken dat er geen één god is waarvan de betekenis onbetwifelbaar en consistent is daar je duizenden verschillende geloven naar voren brengt.⁵⁹

De Romeinse goden waren polymorf, ze konden zich in meer dan één aspect manifesteren. De god die door de één in een bepaalde situatie werd aanbeden, kon dezelfde zijn als de god die door een ander, onder een andere naam in een verschillende context werd verheerlijkt.⁶⁰ Deze polymorfe natuur zorgde ervoor dat er binnen de verschillende zienswijzen in het ‘geloof’ niet een enkel en correcte versie voor handen was onder de verschillende varianten.

De zon wordt zo genoemd omdat de Sabines hem zo noemden of omdat hij *solus* alleen schijnt op een wijze dat van deze god het daglicht komt. Luna, maan, wordt zo genoemd omdat zij alleen *lucet* schijnt in de nacht. Daarom wordt ze op de Palatijn *Noctiluca* genoemd, nachtschijner, en daarom schijnt haar tempel *noctu lucet*, bij nacht. Sommige personen noemen haar Diana, net zoals ze de zon Apollo noemen en vanwege het feit dat de Maan zowel hoog al ver gaat, wordt ze Diviana genoemd... Ennius’s Epicharmus noemt haar Proserpina. Proserpina kreeg haar naam omdat ze, zoals een klimop rechtdoor en van rechts naar links beweegt.⁶¹

De passage van Varro bewijst dat er verschillende zienswijzen naast elkaar bestonden. De kans op conflicten vanwege onverenigbare scenario’s was daarom niet aanwezig. Hij geeft veel verschillende voorbeelden, voegt variaties toe van andere schrijvers maar kiest niet voor

---

⁵⁸ Ovidius *Fasti* II 597-616

⁵⁹ Arnobius *Adversus Nationus* 3.41 en 3.42

⁶⁰ King, *The organization of Roman religious beliefs* 292.

⁶¹ Varro *De Lingua Latina* V.68

een favoriete zienswijze. Deze benadering laat zien dat wat voor ons logische contradicties zijn, voor de Romeinen verschillende manifestaties van de goddelijke natuur waren. Goden bestonden niet volgens de menselijke noodzakelijkheid van consistentie.

Het gaat echter te ver om te stellen dat alles mogelijk was of dat er helemaal geen religieuze autoriteiten bestonden. Er waren in bepaalde culten verschillende priesters actief en er was een religieuze kalender waarin de data van de festivals stonden genoteerd.⁶² Er werd ook gecategoriseerd. Sommige goden werden tot een bepaalde groep gerekend, bijvoorbeeld de *chthonische* goden, de goden van de aarde. Cicero rekende de zielen van de doden tot deze *chthonische* groep omdat hij dacht dat hun leven onder de aarde verder ging daar hun lichamen ter aarde stortten en deze daaronder werden begraven.

Maar zoals wij door een natuurlijk gevoel vermoeden dat er goden zijn en door verstandelijke redenering te weten komen van welke aard zij zijn, zo geloven wij op grond van een eenstemmig oordeel van alle volkeren, dat de zielen blijven voortbestaan; maar waar zij verblijven en hoe hun aard is, dat moeten wij door verstandelijke redeneringen leren. De onbekendheid hiermee is de oorzaak van allerlei fantasieën over de onderwereld en van die afschrikwekkende beelden waarvan jij niet zonder goede reden afkeer lijkt te hebben. Want omdat mensen, als ze sterven, op de grond vallen en met aarde worden bedekt, of, zoals men zegt, ‘ter aarde besteld’, ontstond de gedachte dat het leven van de doden zich verder onder de grond afspeelt. Deze gedachte heeft tot grote vergissingen aanleiding gegeven en de dichters hebben die alleen nog erger gemaakt.⁶³

Tegelijkertijd was men van mening dat de overleden zielen zich ook konden huizen in voorwerpen of dat ze zich konden laten zien in een droom.

Verder, wanneer de slaap onze ledematen met zoete slaperigheid onze ledenmaten heeft verbonden, en ons hele lichaam in diepte stilte ligt, lijkt het voor onszelf dat we wakker zijn en onze ledenmaten wel bewegen en in de blinde donkerte van de nacht denken we dat we zon en het daglicht zien en het lijkt erop dat we onze kleine kamer hebben ingeruild voor de lucht en de zee en de rivieren en de bergen en we lijken geluiden te horen door de stilte van de nacht die overal heerst, we lijken the speechen terwijl we niets zeggen.⁶⁴

Goden konden zich manifesteren in objecten, een fenomeen dat animisme wordt genoemd. Enkele voorbeelden daarvan zijn al genoemd, bijvoorbeeld de aanbidding van de steen die de

---

⁶² King, *The organization of Roman religious beliefs* 294.

⁶³ Cicero *Tusculanae Disputationes* I, 36 Uit: C. Verhoeven, *Gesprekken in Tusculum* (Baarn 1980)

⁶⁴ Lucretius *De Rerum Natura* IV 453-461

grens tussen twee landerijen markeerde. Het was een primitieve vorm van aanbidding bij de Romeinen die zich ontwikkelde. Eerst werd de steen zelf aanbeden, daarna de ziel in de steen. Dat deed men bijvoorbeeld door een gat voor de steen te graven waarin men het bloed van een offerdier liet druppelen, en waarin men ook wierook en producten van de boerderij stopte.⁶⁵

...om te stoppen dat men niet begeerde wat aan anderen toebehoorde, was er een wet die gebod dat er een grens rond iemands land moest worden getrokken en door stenen op deze grens te plaatsen. Men consecreerde deze stenen aan Jupiter Terminalis en elk jaar moest men op de plek bijeenkomen op een vaste dag en offers tot deze god maken, en in het festival van de grenzen was Jupiter Terminalis de meest belangrijke. De Romeinen noemden het de *Terminalia*, festival van de grenzen, en alle grenzen werden *termines* genoemd...⁶⁶

Maar er werd bijvoorbeeld ook geofferd aan de eik op de Capotilijnse heuvel. Voordat de god een tempel of een altaar had, werd de eik, waaraan Romulus oorlogsbuit hing die hij had genomen van de koning van de Caeninenses, aanbeden.⁶⁷

...daarna leidde hij zijn zegevierende leger terug en bracht zijn daden in de openbaarheid door de buit van de dode vijand te tonen om roem te genereren. Hij hing ze op een eik op het Capitool die door herders als heilig werd beschouwd. Op hetzelfde moment als waarop hij een offer gaf, markeerde hij de grenzen van de tempel die gewijd werd aan Jupiter...⁶⁸

Goden wilden dat er voor hen werd gezorgd. Dat werd gedaan in de vorm van ceremonies die werden voltrokken op een bepaalde niet vaststaande wijze. Wanneer dat goed werd gedaan, werd verwacht dat de goden de aanbidders zouden bijstaan met hun hulp. Wanneer deze voordelen niet verschenen was er sprake van goddelijke ontevredenheid. De oplossing kon dan zijn om de ceremonie nogmaals uit te voeren, bijvoorbeeld met meer zorg, of er werden autoriteiten geraadpleegd die bijvoorbeeld vaststelden dat er een andere handeling moest worden voltrokken.⁶⁹

---

⁶⁵ E.E. Burriss, *Taboo, magic, spirits* (New York 1931) 200.

⁶⁶ Dionysus van Halikarnassus *Antiquitates Romanae* 2, 74

⁶⁷ Burriss, *Taboo, magic, spirits* 198.

⁶⁸ Livius 1. 10 uit: H.W.A. van Rooijen-Dijkman en F.H. Katwijk-Knapp, *Livius. Sinds de stichting van de stad* (Amsterdam 2010). Alle volgende passages uit Livius ook op basis van deze uitgave tenzij anders aangegeven.

⁶⁹ King, *The organization of Roman religious beliefs* 299.

1.5 Rite en offer

De volgende zijn de taken van de opzichter... Hij moet de religieuze ritën uitvoeren, behalve die van de Compitalia bij de kruispunten of voor de haard...⁷⁰

Het voltooiën van ritën en het maken van offers vond plaats op verschillende momenten in het leven en werden door verschillende leden van de *familia* maar ook weer door de verschillende *familiae* op eigen wijze voltooid. Daarnaast waren er nog religieuze tradities die op vaste dagen van de kalender in eren werden gehouden, deze werden volgens lokale traditie ingevuld. De *Caristia* is al genoemd maar ook de viering van de *Compitalia* is daarvan een goed voorbeeld.

Deze *compitalia* worden in de Romeinse literatuur met betrekking tot de huisgoden veelvuldig genoemd. Bij dit festival stonden laren en *genius* centraal. Er werden tijdens de *compitalia* wollen poppen en ballen opgehangen die stonden voor alle leden van een *familia*. Dat gebeurde bij de schijven op kruisingen van wegen en bij de voordeur van de *domus*. Er waren zoveel poppen en ballen als familieleden en slaven. De overleden zielen uit de onderwereld spaarden de levende leden van de *familia* en namen als substituties deze wollen objecten mee naar de onderwereld.⁷¹

De soort verandering waar jij het over hebt Praetextatus, heb ik later gezien in het geval van de compitalia, wanneer de spelen werden gevierd bij de kruispunten in de steden, nadat Tarquin deze opnieuw had ingesteld in eerbetoon aan de laren en Mania, en in overeenstemming met het orakel van Apollo, dat had gesteld dat de god gunstig moest worden gezind met 'hoofden voor hoofden'. Vroeger was het de gewoonte om daarvoor kinderen te offeren zodat de goede gezondheid van de leden van het huishouden werd gewaarborgd, maar na de verwijdering van Tarquin had Junius Brutus besloten dat het offer op een andere wijze werd volbracht, in plaats van de hoofden van kinderen werden hoofden, gemaakt van knoflook en wol gebruikt... dat zorgde ervoor dat er hoofden die eruit zagen als Mania, werden opgehangen bij elke deur van een huishouden om het gevaar dat de leden van de *familia* liepen, tegen te gaan en de spelen zelf werden de Compitalia genoemd, naar de kruispunten (compita) waar ze werden gevierd...⁷²

---

⁷⁰ Cato De re rustica 5.3 en Cato De Agricultura 5. 1-4

⁷¹ Burriss, *Taboo, magic, spirits* 106-107.

⁷² Macrobius Saturnalia I, 7, 34,35

Men was bang dat de overleden zielen vanuit de onderwereld kwaad kwamen doen op aarde. Via de huiscultus met haar *chthonisch* karakter, stonden *genius*, laren en *Penaten* in contact met de onderwereld. Zij communiceerden met de overleden zielen en zorgden ervoor dat de leden van de *familia* werden beschermd. Een voorbeeld hiervan vormt een rite die werd gehouden op 21 februari tijdens de *Feralia*, ter ere van de doden. Een oude dame, omgeven door een groep meiden, stond centraal tijdens een magische rite voor Tacita, de stille godin.⁷³ Er werd geofferd en er volgde een handeling en spreuk.⁷⁴

Kijk naar het oude wijf dat zit in een cirkel van meiden, ze voert de riten voor de Stille uit (maar is zelf in het geheel niet stil). Met drie vingers stopt ze delen van wierook onder de drempel waar een muis zich in het geheim heeft ingegraven. Dan maakt ze de betoverde draden vast aan donker gekleurd zegellood terwijl ze zeven zwarte bonen laat ronddraaien in haar mond. Ze smeert een vissenkop in met lood, steekt er een bronzen naald door en braad het in het vuur. Ze doopt het ook in de wijn en wat van de wijn over is wordt door haar en de meiden gedronken; maar zij drinkt meer. “Ik heb hatelijke tongen en onvriendelijke stemmen de kop in gedrukt”, zegt het oude wijf, wanneer ze aangeschoten vertrekt...⁷⁵

Bescherming werd niet alleen geboden tegen overleden zielen, ook boze goden moesten worden afgeweerd. Dat was bijvoorbeeld het geval bij de god Silvanus. Zo vond er volgens St. Augustinus direct na de geboorte van het kind, een ceremonie plaats die moest voorkomen dat Silvanus binnen kon komen om de baby te pakken.⁷⁶ Direct na de geboorte waren moeder en kind omgeven door het kwaad en er werden door drie mannelijke leden van de *familia* drie beschermgoden aangeroepen om te voorkomen dat Silvanus in de nacht binnen zou komen.⁷⁷ Ovidius komt met een soortgelijk verhaal wanneer hij spreekt van het deppen van de deur; in één beweging en drie keer op een rij moest dat gebeuren met een tak van de *arbutus*.⁷⁸ Wanneer een kind de eerste levensjaren had overleefd, was het gevaar echter nog niet geweken. Bij de *compitalia* was er sprake geweest van kinderen die voor de zielen in de onderwereld werden geofferd en ook heksen vormden juist voor kinderen een gevaar, aangestipt door Petronius.

---

⁷³ Burriss, *Taboo, magic, spirits* 129.

⁷⁴ Burriss, *Taboo* 130.

⁷⁵ Ovidius *Fasti* II 571-582

⁷⁶ St. Augustinus *De civitate dei* VI. 9 uit: G.E.A.M. Wijdeveld, *De stad van god* (Amsterdam 1983). Alle volgende passages uit St. Augustinus ook op basis van deze uitgave tenzij anders aangegeven.

⁷⁷ Burriss, *Taboo, magic, spirits* 57.

⁷⁸ Ovidius *Fasti* VI 155-162

...Je wenst allicht dat ik de riten zal uitvoeren: dat ik gekleed ga in een wit gewaad, dat er een altaar rookt bekranst met bloemfestoenen, dat in het heilig vuur de wierook geurt, dat ik het geboorte-uur markeer met offerkoeken, een mooi gebed bedenken, vroom gehumeurd...⁷⁹

... we sluiten de deur en keerden terug naar onze vieringen. Maar als de moeder haar armen rond het lichaam van haar zoon deed, voelde het vreemd en ze zag dat het was veranderd in een bundel van stro. Het had geen hart, geen organen of iets. Natuurlijk hadden de heksen de jongen weggevoerd en het stro in zijn plaats gelegd...⁸⁰

Na de kinderjaren volgden enkele nieuwe belangrijke riten aan het begin van de pubertijd. Tot dat moment droegen de kinderen kleding met paarse zoom waarvan men dacht dat er een religieuze werking vanuit ging. Ook droegen ze vaak amuletten die kwade invloeden op een afstand moesten houden. Wanneer een kind afstand van zijn toga deed, hing het zijn amulet in het lararium...

Veel vrouwen ook wierpen de sieraden die ze droegen in het vuur alsook de amuletten en de toga's van hun kinderen...⁸¹

...Romulus vierde de triomf van zijn overwinning op de Ides van oktober en in zijn stoet waren aanwezig, naast de vele andere gevangenen, de leider van de Veientes, een oudere man die de campagne niet goed had aangepakt, alsof hij nog in zijn jonge jaren verkeerde. Daarom wordt tot op deze dag bij het offeren van een overwinning een oude man over het forum van het Capitool geleid, die een jongenstoga draagt waarop een bulla zit gespeld...⁸²

...wat mij overblijft, is uit te vinden waarom de liberale toga aan jongens wordt gegeven op jouw dag, almachtige Bacchus. Is het omdat jij altijd wordt gezien als zowel jongen als man en dat jouw leeftijd tussen deze twee in zit, of is het omdat jij vader Bacchus bent en vaders hun toegewijde zonen verzorging en macht toevertrouwen; of is het omdat jij de Bevrijder bent, waarbij liberale kledingstuk wordt verondersteld als een markering voor de route richting een meer ruimdenkende fase van het leven...⁸³

Een belangrijk moment dat volgde na de pubertijd was de trouwerij. Ook hier werden er tradities in eren gehouden. De laren waren gebonden aan de *domus*. Wanneer de bruid van een

---

⁷⁹ Ovidius *Tristia* III. 13. 13-18

⁸⁰ Petronius *Satyricon* 63

⁸¹ Suetonius *Julius Caesar* 84, 4 uit: D. den Hengst, *Keizers van Rome* (Amsterdam 2010). Alle volgende passages uit Suetonius ook op basis van deze uitgave tenzij anders aangegeven.

⁸² Plutarchus *Romulus* XXV, 5

⁸³ Ovidius *Fasti* III 771-777

andere *familia* naar haar nieuwe huis werd gebracht, mocht de bestaande vredige relatie die er met de laren bestond niet worden verstoord. Er waren verschillende rituelen die daarvoor moesten zorgen. Volgens Plautus⁸⁴ werden de laren en huisgoden in het familiefeest betrokken en Plinius zegt dat wanneer de bruid arriveerde de deurposten ingesmeerd moesten worden met vet van een wolf...

...De gedroogde snuit van de wolf, zeggen ze, is een krachtig middel tegen de malafide praktijken van magie. Om deze reden wordt het zo vaak gesmeerd op de deurposten van boerderijhuizen. Een vergelijkbare mate van werkzaamheid, denkt men, behoort tot de huid van de nek, zo krachtig is de invloed van dit dier...⁸⁵

Bij het uitvoeren van de rituelen vonden er offers plaats. Offergaven aan de huisgoden bestonden uit guirlandes⁸⁶, kransen⁸⁷, wijn⁸⁸, wierook⁸⁹ en voedsel als fruit graan of cakejes.⁹⁰ Offers die aan laren werden gedaan bestonden uit een big of een varken.⁹¹ Over de plek waar de offers werden gemaakt, zeggen de antieke auteurs niet zoveel. Vaak wordt de haard of het haardvuur genoemd. Bij Propertius⁹² worden offers aan de *genius* en aan Juno beschreven die aan met bloemen omwonden brandende plekken plaatsvonden, op de *Liberalia* maakten oude vrouwen offercakejes op een draagbare haard die werden geofferd aan de Liber, beschreven door Ovidius en Varro.

...Deze passage is om te laten zien waarom de planter van de wijnstokken de mensen oproept om taarten te offeren. Voordat jij werd geboren, Liber, verliet men het altaar zonder een offer te hebben gemaakt en zodoende kon men enkel gras vinden in de koude haard...⁹³

...De *Liberalia*, het festival van de Liber. A. Omdat op die dag oude vrouwen kransen van klimop op hun hoofden droegen en in alle gedeelten van de stad zaten als de priesteres van Liber, met cakejes en een kookplaat waarop ze hun cakejes aanboden aan wie ze maar wilden.⁹⁴

---

⁸⁴ Plautus *Aulularia* 4.10

⁸⁵ Plinius *Natural History* XXVIII 44

⁸⁶ Ovidius *Fasti* III 13. 13-18

⁸⁷ Tibullus I, 7 43-60

⁸⁸ Cato *De agricultura* 83

⁸⁹ Tibullus *Elegieën* 1.3.34 en Horatius, *Carmen Saeculare* 3.23

⁹⁰ Ovidius *Fasti* II 650-652 en III 725-726

⁹¹ Ovidius *Fasti* II 639-684

⁹² Propertius 3.10.19

⁹³ Ovidius *Fasti* III 725-726

⁹⁴ Varro *De Lingua Latina* VI 14

Tijdens het maal kregen de huisgoden eten geofferd⁹⁵ maar ook op de andere momenten bleven de Laren een belangrijke rol spelen. Zo moesten de huisgoden bij het betreden van het huis worden gegroet⁹⁶ en datzelfde moest worden gedaan bij het weggaan.⁹⁷

1.6 Overige religieuze handelingen

Naast de rite, offer en de aanbidding bestonden er nog andere religieuze handelingen om van de goden gedaan te krijgen wat men wilde. Er waren bepaalde instrumenten die invloed op situaties uit konden oefenen en ook kon men bepaalde handelingen uitvoeren om tot een gewenst resultaat te komen. Voorbeelden daarvan zijn de rituele dans of de incantatie en het gebruiken van bepaalde substanties bij de uitvoering van de riten. Al in de oudheid zelf was er vaak kritiek te bespeuren op de motivatie die men had om de hulp van de goden in te schakelen. Veel voorbeelden daarvan zijn te vinden in de satiren van Juvenalis.

De Romeinen gebruikten instrumenten om het kwaad van allerlei soorten weg te vegen, zowel psychisch als fysiek. Augustinus spreekt daarover naar aanleiding van de geboorte en Ovidius benoemt het inzake sterfte. Daarnaast waren water en vuur elementen bij uitstek die werden gebruikt bij de uitvoering van riten maar men hanteerde ook bepaalde voorwerpen. Tibullus en Catullus spreken bijvoorbeeld over het gebruik van dennentakken.

Onze Romeinse voorvaders noemden de betekenis van bevrijding 'februa'. Zelf nu wordt er veel aan die betekenis vastgepind. De hogepriester vraagt de koningspriester en de flamen voor stukken wol. Het woord voor deze in archaisch Latijn is 'februa'. De betekenis van boetestraf die wordt gecollecteerd door de lictor, geroosterde spelt en zout, is zogenoemd hetzelfde ding. De naam is ook van toepassing op de tak die is gesneden uit een zuivere boom die is bedoeld om de priesters kuise voorhoofd te bedekken met haar bladeren. Ik heb zelf gezien dat de vrouw van een flamen vroeg om "februa." Ze kreeg vervolgens een dennentak. Samengevat, alles wat bedoeld is om onze lichamen te reinigen werd 'februa' genoemd door onze bebaarde voorvaders.⁹⁸

Om te voorkomen dat Silvanus 's nachts binnenkruipt... ..Eerst hakken ze met een bijl in de drempel, vervolgens slaan ze er met een stamper op en als derde bewerking vegen ze hem met een bezem schoon. Met deze landbouwsymbolen moet dan de god Silvanus het binnenkomen

---

⁹⁵ Petronius Trimalchio 60, 8-9

⁹⁶ Plautus Stichus 534 en Cato De agricultura 2,1

⁹⁷ Plautus Milius Gloriosus 1.339

⁹⁸ Ovidius Fasti II 23-24

belet worden... .Wanneer een man en een vrouw met elkaar verbonden worden, haalt men er de god Jugatinus bij. Laat dat nog aanvaardbaar zijn! Maar de bruid moet naar een huis worden gebracht: ook de god Domiducus wordt er bijgehaald. Ze moet in het huis zijn: daarvoor wordt de god Domitius er bijgehaald. Ze moet bij haar man blijven: de godin Manturna wordt aan het gezelschap toegevoegd...⁹⁹

Maar ga niet met een ander om; want hij zal bij een ander wel alles zien, van mij alleen heeft hij totaal niets door. Maar moet ik haar geloven? Tsja, ze zei dat ze ook macht had mij met een spreuk en toverkruid te scheiden van mijn lief. Ze liep met fakkels om mij heen en slachtte in het donker bij maanlicht een zwart offerdier voor goden van haar kunst...¹⁰⁰

O, inwoners van de berg van Helicon, zoon van Urania, jullie die een sierlijke jonge vrouw te pakken hebben en haar dragen naar haar man... .bekroon jullie tempels met bloemen en neem het vuurgekleurde doek, veraangenaamd met fleurige marjolein, kom hier en draag een roodgele slipper op een sneeuw witte voet! En wanneer je uit de slaap bent gewekt op een vrolijke dag, worden er bruilofliedjes gezongen met hoge stem, stamp op de grond met je voeten en schud met de brandende dennentak in jouw hand! De goede maagd Junis trekt de sluier voor Manius als een goed voorteken weg, zoals Venus, die woonde in Idalium en naar Paris kwam, de phrygische rechter...¹⁰¹

Ook dansen speelde een prominente rol in de oude Romeinse ritën. Dionysus van Halikarnassus spreekt over de processies van de priesters van Mars die waren gekleed in een pantser van brons, in de rechterhand een staf en in de linker een schild. Ze dansten in processies door de stad, langs het forum, het Capitool.

...jonge mannen, gekleed in mooie tunieken met helmen en zwaarden en schilden, ze marcheren in een rij. Zij zijn de leiders van de processie en ze tonen, in mijn opinie, alleen in kleine mate een zekere gelijkenis met de Saliï, daar zij niet, zoals de Saliï de karakteristieke dingen van de Curetes gelijk zijn, zoals in hun hymnen of in hun dansen.¹⁰²

Vergilius verklaart de mythe waar de uitspraak 'de staat is veilig zolang de oude man danst' vandaan kwam. Er waren spelen voor Apolo aan de gang toen het nieuws zich verspreidde dat de vijand Hannibal aan de poorten van de stad was verschenen.

---

⁹⁹ St. Augustinus De civitate dei VI, 9

¹⁰⁰ Tibullus Elegieën I, 2, 61

¹⁰¹ Catullus 61 10-17

¹⁰² Dionysus van Halikarnassus Antiquates Romanae 2, 71

...Toevallig werd die dag het jaarlijks offer aan de goden en aan de macht van Hercules gebracht. Koning Euander bevond zich bij het altaar vóór de stad. Pallas, zijn zoon, was bij hem; bij hem ook al zijn getrouwen, zijn bescheiden senaat, die wierook strooide; altaartafels dampen van lauw bloed. Als zij opeens twee hoge schepen in hun richting zien glijden, door het donkere bos, geluidloos voort geroeid, schrikken van dat beeld, willen ze dan allemaal het feestmaal de rug toe keren, totdat Pallas onvervaard verbiedt dat men de plechtigheid verbreekt. Zelf grijpt hij wel zijn wapens en snelt erheen en roept vanaf de wal: 'Mannen! Zeg, waar wilt u heen? Waarom zo'n onbekende weg bevaren? Wie bent u? Waarvandaan? Komt u als vijand of vriend?' Vader Aeneas antwoordt hem, hoog van het achterdek, terwijl hij hem een vredelievende olijftak toesteekt: 'U ziet Trojanen die in oorlog zijn met de Latijnen, omdat zij ons trots en vijandig hebben weggejaagd. Wij komen voor Euander. Zeg hem dat een aantal leiders uit Troje is gekomen om bevriende macht te zoeken.' Pallas, verbijsterd en getroffen door de naam van Troje, zegt hem: 'Wie u ook bent, stap uit, mijn vader zal u zelf te woord staan. Kom als gastvriend hier aan onze haard' en helpt hem van boord te komen, heet hem met een warme handdruk welkom, waarna ze de rivier verlaten en het bos in gaan...¹⁰³

Tot slot was er sprake van een incantatie. Dit was een wens of commando, gezongen en opgedragen aan een subject van een rite. Incantatie verschilt daarin van een gebed dat bij de incantatie de wil van de persoon het effect determineert, bij gebed is dat de wil van de goden.¹⁰⁴ Een voorbeeld hiervan is te vinden bij Juvenalis.

...Een goed uiterlijk, dat is waar de angstige moeder om vraagt wanneer ze de schrijn van Venus ziet. Ze fluistert zachtjes voor haar zoons maar spreekt meer voor haar dochters bid ze op de meest extravagante wijze...¹⁰⁵

In Juvenalis' satiren worden de twijfelachtige redenen voor gebeden tot de goden aan de orde gesteld. Men vroeg om rijkdom en de grootste geldkist in de stad maar bijvoorbeeld ook om schoonheid of om het behalen van een prijs bij bepaalde spelen.

Een vrouw uit de aantekeningen van de aristocratische familie Lamiae, met de naam van Appius, bleef maar vragen aan Janus en Vesta, terwijl ze wijn en graan offerde, of Pollio een kans had op het winnen van de Capitolijnse kroon voor het spelen op zijn lier.¹⁰⁶

---

¹⁰³ Vergilius Aeneas VIII, 102-125 uit: M. d'Hane-Scheltema, *Het verhaal van Aeneas* (Amsterdam 2000). Alle volgende passages uit Vergilius' Aeneas ook op basis van deze uitgave tenzij anders aangegeven.

¹⁰⁴ Burriss, *Taboo, magic, spirits* 180.

¹⁰⁵ Juvenalis 10. 289-292

¹⁰⁶ Juvenalis 6. 385-388

...Het gebed dat op de eerste plaats staat dat in de tempels is te horen, is het gebed voor geld: "laat mijn welzijn groeien! Laat mijn geldkist het meest gevuld zijn van iedereen op het forum!"...¹⁰⁷

...Een goed uiterlijk, dat is waar de angstige moeder voor bid wanneer ze de schrijn van Venus ziet. Ze fluistert zachtjes voor haar zoons maar spreekt meer voor haar dochters en bid voor hen op de meest extravagante wijze...¹⁰⁸

kleine laren van mij: die ik normaal benader met vlokken wierook, guirlandes, wanneer zal ik veiligheid verkrijgen in mijn laatste jaren om mij te beschermen tegen de mat en de staf van de bedelmonnik?¹⁰⁹

Met andere woorden, Romeinse religie werd onderverdeeld in de *sacra publica* en de *sacra private*. Reeds in de oudheid was door Festus dit onderscheid in kaart gebracht. Publieke religie vond plaats van publiek geld in naam van het volk. Privéreligie vond plaats in de naam van individuen. In praktijk blijken er echter grijze gebieden te bestaan. Dat wordt vooral verduidelijkt door de rechtszaak die Cicero met Publius Clodius Pulcher uitvocht omtrent de vraag of een huis heilig genoemd mocht worden of niet.

Een *domus* was het onderkomen van een *familia*, en tot die *domus* behoorde ook het omliggend stuk land dat die *familia* bezat. Tot de *familia* werd iedereen gerekend die onder het dak van de *domus* woonde. Aan het hoofd van de *familia* stond de *paterfamilias*. Hij was de persoon die de uiteindelijke beslissingen nam, ook op religieus gebied. Dat betekende dat hij besloot tot welke huisgoden er werd gebeden. In de eerste plaats waren dat de laren, de godheden die nauw verbonden waren aan de haard. Omdat dit de plek was waar het eten werd klaargemaakt en geconsumeerd, vormde de haard de centrale plek waar de *familia* samenkwam. Die plek was dan ook het vroegste voorbeeld van een lararium, in latere tijden verschenen deze schrijnen ook in andere vormen. Het was belangrijk dat de *familia* aandacht schonk aan haar huisgoden, ze moesten tevreden worden gehouden, in ruil daarvoor gaven de goden zorg en aandacht terug volgens het principe van *pietas*. In tegenstelling tot staatsreligie was er in de privéreligie niemand anders die naar goden omkeek, elk lid van de *familia* droeg hier daarom verantwoordelijkheid voor.

---

¹⁰⁷ Juvenalis 10. 23-25

¹⁰⁸ Juvenalis 10. 289-292

¹⁰⁹ Juvenalis 9. 137-140

De Romeinse goden waren polymorf van aard wat betekent dat ze zich op verschillende wijzen manifesteerden. Die manieren konden elkaar nog wel eens tegenspreken maar omdat er geen sprake was van een dogma of een religieus instituut, ontstonden er geen botsingen tussen aanbiddeers. Waar men zich wel over op kon vinden was de reden waarom men zich wendde tot de goden. Nu duidelijk is geworden waar, door wie en hoe de huisgoden werden aanbeden, zal er worden ingezoomd op de huisgoden zelf.

HOOFDSTUK 2. HUISGODEN

...Goed volk, geef wierook aan de goden van je familie. De zachte eendracht wordt verondersteld zeer sterk aanwezig te zijn vandaag. Offer een beetje eten, een welkomstteken op een schaal om de dansende laren te voeden. Als de bedauwde nacht uiteindelijk begint, hef dan een glas wijn voor een proost...¹¹⁰

Huisreligie is een breed begrip. De term draagt verschillende religieuze fenomenen in zich die binnen de religieuze sfeer in het huis plaatsvinden, waardoor huisreligie zich op een breed vlak manifesteert. Het vindt niet alleen binnenshuis plaats, ook op de velden rondom het huis voerde men bijbehorende rituelen uit. Een belangrijke was bijvoorbeeld de verering van de grenssteen waaraan het hele huishouden participeerde. Dat gold niet voor alle religieuze uitingen, er waren bijvoorbeeld ook rituelen speciaal voor kinderen of de bruid en bruidegom. Bij het uitvoeren van de rituelen stonden verschillende goden centraal maar laren vertolkten daarin een centrale rol.

De belangrijkste eigenschap van huisreligie is dat het om privéreligie gaat. Dat betekent dat de belijders zelf mochten kiezen wie er werd vereerd, wanneer dat werd gedaan en waarom dat werd gedaan. Het betekent niet dat er in de huisreligie andere goden werden vereerd dan in de staatsreligie. Zo zegt Plinius¹¹¹ dat er rozenkransen werden gelegd voor zowel de publieke laren als de privélarren. Omdat huisreligie van binnenuit kwam en niet van ‘boven af’ door de staat was opgelegd, is sprake van een grote diversiteit binnen de wijze waarop verering plaatsvond. Hoe er ook werd aanbeden, deze vorm van religie was een alledaagse en daarom belangrijk.

Hoewel verschillende goden binnen de huisreligie werden aanbeden, speelde de Laar daarin de meest prominente rol. Waar de laar oorspronkelijk vandaan kwam is niet duidelijk en het blijft gissen naar zijn natuur. De band die ze met de overleden zielen in de onderwereld hadden is echter belangrijk. Antieke auteurs hebben veel over Laren geschreven en komen met verschillende interpretaties. Om ze te kunnen duiden gingen ze op zoek naar hun natuur en om die beter te kennen is veel van hun aandacht uitgegaan naar de natuur van hun moeder. Zij zou haar eigenschappen (deels) hebben doorgegeven aan haar kinderen, wat tot uiting

---

¹¹⁰ Ovidius, *Fasti* II 631-634

¹¹¹ Plinius, *Natural History* XXI, 8

komt in de handelingen tijdens de ritens voor de laren. Er zijn echter ook ritens die daar helemaal niet bij aansluiten waardoor het moeilijk is om de laar in een hokje te plaatsen.

Laren waren niet de enige goden die in de huisreligie werden aanbeden, ook andere goden vervulden een rol. Vooral de *genius* was onlosmakelijk verbonden met de huiscultus. Ook hier is het niet echt duidelijk hoe deze moet worden geïnterpreteerd. Nauw verwant aan de *genius* zijn de *Penates* die net als hem veelal met voorvaderen in verband worden gebracht maar tegelijkertijd ook met de bescherming van de voorraadkamer te maken hadden. Tot slot was er nog de manifestatie van de slang. Het duiden van de betekenis vanuit de antieke literatuur is moeilijk omdat deze nog meer dan de laren, de *genius* en de *Penaten* uiteenloopt in allerlei richtingen.

Nauw verbonden met de huiscultus is de cultus van de *compita*. Deze cultus, die van oorspong privé werd gevierd, was populair onder slaven. Dat is vooral tot uiting gekomen na een aantal hervormingen die keizer Augustus heeft doorgevoerd. Deze hervormingen hebben er mede voor gezorgd dat de goden van de huisreligie zich ook openbaarden in het publieke geloof.

2.1 Laren

De laar was het goddelijke wezen dat centraal stond in de ritens van het religieuze leven binnen het huishouden. Ook hier loopt de aard van deze godheid uiteen, van dé laar is geen sprake. Bij de passage van Varro was te zien hoeveel uiteenlopende interpretaties er over goden bestonden en het geval van de laar vormt daar geen uitzondering op. Laren werden door de leden van een *familia* op verschillende wijze vereerd en hadden net als andere goden diverse machten om de wensen van de *familia* in te willigen. Men was zich hier in eigen tijd al van bewust maar om toch tot een beschrijving te kunnen komen, zochten Romeinse schrijvers naar de afkomst van de Laar om hun natuur te kunnen benoemen. In die zoektocht kon men bouwen op een paar zekerheden waarvan de belangrijkste was dat ze waakten over het huishouden. Daaronder viel de *domus*, de *pagus* waarop dat huis stond, de *familia* die in het huis woonde en de zaken die tot het huishouden behoorden.

...waar je ook zal zijn, de God achter je, van jouw kleine veld, aan zijn kleine geesten offer je ieder jaar de ritens zodat de familiestamboom blijft voortbestaan en jouw huishouden ongedeerd zal blijven...¹¹²

---

¹¹² Martialis X. 61

...Spaar mij, voorvaderlijke laren, zoals u mij hoedde toen ik als kind onder uw rond dribbelde in huis...¹¹³

De vroegste benoeming in de literatuur van het aanbidden van laren is te vinden bij Varro. Laren waren volgens hem betrokken bij de *compita*, schrijnen op kruispunten van wegen of op de grens van de landerijen van twee huishoudens. Die grens kon worden gemarkeerd door verschillende objecten. Aanvankelijk waren dit simpele stenen, later werden er op die grens schrijnen of kapellen neergezet. De laar was de geest van het land, de *pagus*, en naast de *domus* die daarop stond, was vooral die *pagus* zelf erg belangrijk omdat daar de gewassen op groeiden die de *familia*, het dagelijks voedsel. De laar droeg zorg voor vruchtbaarheid, zowel voor het land als voor de voortzetting van het huishouden. Zo kan hij worden gezien als een godheid met productieve kracht¹¹⁴

...nu zal ik spreken over de jaarlijkse festivals die niet plaatsvinden op vaste data. De Compitalia is een dag die is toegeschreven aan de laren van de grote wegen, dat is waarom deze wegen *compitunt*, 'ontmoeting' heten. Het offer werd dan gemaakt bij de *compita*, de kruispunten... Deze dag wordt ieder jaar toegewezen, net las de *Latinae Ferae*, de Latijnse vakantiedag...¹¹⁵

De *compita*, ook wel *sacella* genoemd, waren plekken waarop vrijstaande altaren, vaak met een *saeptum* (behuizing) of een *aedicula* (schrijn) stonden.¹¹⁶ *Aediculae* zijn een soort miniatuurtempeltjes, soms met en soms zonder dak, met daarin de beeltenis van een god. Het altaar dat bij het uitvoeren van de rite werd gebruikt, stond vast of los, in het laatste geval werd het voor de uitvoering van de rite meegenomen naar de grens tussen twee boerenbedrijven.¹¹⁷

Zo blijkt de afkomst van de laren te liggen in het landelijke, het boerenbedrijf. Ze hoorden bij het huis met bijbehorend veld en traden ze op als beschermer van die plek. Ze manifesteerden zich via de groei van de gewassen, droegen zorg voor een goede oogst. Als goden van de grenzen was het hun taak om het kwade af te wenden dat van buitenaf kwam. laren zijn daardoor plaatsgebonden goden. Dat beeld wordt bijgestaan door verschillende literaire passages. Zo vraagt Charinus in Plautus' komedie *Mercator* aan de huishoudgoden

---

¹¹³ Tibullus Elegieën I, 10, 13-14

¹¹⁴ Ward-Fowler, *Religious experience of the Roman people* 77.

¹¹⁵ Varro De Lingua Latina VI. 25

¹¹⁶ Gellius Attic Nights 7,12,5

¹¹⁷ Vergilius Georgica 2.382 uit: P.H. Schrijvers, *Vergilius. Georgica, landleven* (Groningen 2004)

van zijn ouders en de laar, de vader van zijn familie, of hij diens bezittingen zou willen blijven beschermen daar hij zelf op pad ging.

Ik ga naar een ander huishouden en goden voor mij zelf; een andere Laar, een andere stad, een ander land.¹¹⁸

Er zijn geen bronnen die duidelijkheid verschaffen over de afkomst van de laren. Het ontstaan van de huiscultus lijkt te ver terug in de tijd te liggen waardoor deze niet meer is te achterhalen. Romeinse auteurs claimden dat rituelen voor de laren al waren begonnen aan het begin van de eigen historie bijvoorbeeld met de mythe van Aeneas.

...De doden vragen slechts kleine zaken. Toewijding betekent net zo veel voor ze als weelderige giften, de zielen daar beneden zijn niet hebberig. Het is genoeg een steen te bedekken met wat kransen, graan en een beetje zout, brood gedept in wijn en violen. Zet de steen in het midden op de weg en de geest vriendelijk gestemd zijn. Maak een haard en zeg de juiste gebeden. Aeneas, toonbeeld van vroomheid, jij bracht jouw land deze gewoonten, jij toegewijde Latijn. Deze held bracht jaarlijks giften aan de ziel van zijn vader. Vanuit deze gewoonte leerde het volk de toegewijde rituelen...¹¹⁹

De antieke schrijvers vertelden verschillende verhalen over waar de aanbidding van laren vandaan kwam. Ovidius en Plutarchus spreken bijvoorbeeld over de *Lares Praestites*, stenen beelden van laren wiens taak het was een bepaalde plek te beschermen. De laar had dus ook bij hen een plaatsgebonden natuur. De beelden in kwestie hebben echt bestaan maar zowel Ovidius als Plutarchus hebben ze niet zelf gezien.

De *Kalands* van mei was getuige van de stichting van de plaatsgebonden laren, het larenaltaar en de kleine beeldjes van deze goden, Curius heeft hen bezworen maar de grote Oudheid heeft hen vermaakt tot ruines; de ouderdom heeft de stenen beschadigd. De reden dat ze de bijnaam plaatsgebonden hebben gekregen, is dat ze alle bewaakten.¹²⁰

Vraag 51. Waarom staat er een hond tussen de laren, goed genoemd Praestites, terwijl de laren zelf bedekt zijn met huiden van honden? Antwoord. Is het dat de Praestites plaatsgebonden moeten zijn, die angst aanjagen voor vreemden en wild en zacht zijn voor de familie...¹²¹

---

¹¹⁸ Plautus Mercator 5.1

¹¹⁹ Ovidius Fasti II 535-546

¹²⁰ Ovidius Fasti V 129

¹²¹ Plutarchus Quaestiones Romanae 51

Naast het afwenden van het kwaad en het zorg dragen voor de *familia* wordt ook de productieve kracht meerdere malen genoemd. Martianus Capella vindt dat laren goede geesten zijn, wiens moeder een natuurlijke plek in het ritueel van purificatie ceremonies kende om de Romeinse velden vruchtbaar te maken.¹²² Dat de Moeder van de laren voor het duiden van de larenatuur een belangrijke plek krijgt toegedicht is niet alleen bij Capella het geval.

Het meest in het oog springende voorbeeld hiervan is de verering van de moeder van de Laren die wordt genoemd in de *Acts of the Arval Brethren*, de gebroeders van de velden. Het betreft een inscriptie¹²³ van een religieus lichaam van priesters waarin een verzoeningsoffer staat beschreven voor de tempel van Dea Dea.¹²⁴ In deze tekst worden de Moeder van de laren, haar kinderen en nog andere goden worden genoemd. De gebroeders van Arval offerden *puls*, een soort pap, in kleigebakken potten. Ze openden de deur van de tempel van Dea Dea, gooiden de potten van de helling met de weg die naar de tempel leidde. Deze maaltijd was bedoeld voor de moeder van de laren en nadat ze het offer hadden gemaakt, riepen de broers de kinderen van de moeder aan en zongen ze een oud lied dat begon met zin *enos Lases iuvate*. Lases was een vroeg Latijnse benaming voor *Lares* zodat de zin ‘ help ons laren ’ betekent. Dat zou kunnen inhouden dat de moeder van de laren, *Mater Larum*, een aardgodin was. Haar kinderen zouden dan de zielen van overledenen kunnen zijn.¹²⁵

Het offeren van kleigebakken potten met voedsel is een typerend ritueel dat past bij *chthonische* goden. Bij de Grieken werd er op dergelijke wijze geofferd aan Hermes die vaak als de god van de doden beschouwd. Het offeren van puls kwam ook voor bij de Grieken. Het ging om maaltijden gemaakt van meel die half vloeibaar waren. Ze hadden de vorm van een cake of taart, en werden vaak gemixt met honing en maanzaad. Deze maaltijden werden geofferd aan de goden van de onderwereld, aan Moeder Aarde en aan overleden zielen.¹²⁶ Het zou kunnen verklaren waarom er in Romeinse tijden eten naar de laren in de haard werd gegooid, een gewoonte die voorkwam tijdens banketten.¹²⁷

---

¹²² Martianus Capella II, 162 en L.R.Taylor, ‘The Mother of the Lares’, *American Journal of Archeology*, Vol. 29 No. 3 (Jul – Sep., 1925) 301.

¹²³ ILS 9522

¹²⁴ Taylor, *The mother of the lares* 299.

¹²⁵ Taylor, *The mother* 301.

¹²⁶ Ibidem 299.

¹²⁷ Plinius Natural History XXVIII, 27

Er zijn ook andere lezingen van antieke schrijvers over de Moeder van de laren. Zo zegt Macrobius bijvoorbeeld dat zij de pleegmoeder van Romulus en Remus was.¹²⁸ Zijn verhaal is vervolgens identiek aan de bekende stichtingsmythe van Rome waarin een wolf de tweeling had gezoogd. Plinius dicht de *Mater Larum* twaalf zoons toe.¹²⁹ Toen er op een bepaald moment één was verdwenen werd diens plaats ingenomen door Romulus. Romulus noemde zichzelf en zijn broers de *fratres Arvales*, de gebroeders van de velden! Tertullianus¹³⁰ en Sint Augustinus¹³¹ beschrijven de Moeder van de laren als courtesane waarop Hercules verliefd werd. Tot slot is er nog een vreemd verhaal uit de tweede eeuw v.C. van Cassius Hemina, waarbij de moeder van de laren identiek was aan een beroemde zeug die een nest van dertig biggen op de wereld zette.¹³² Romulus en Remus stichtten voor haar het schrijn van de *Lares Grundules*, de grommende laren. Het is een opvallend gegeven dat het een varken betreft, normaal gesproken het dier dat werd geofferd werd aan de laren terwijl een zwanger dier, ook weer in het bijzonder een zeug, gewoonlijk werd geofferd aan de Aardgodin. In hoofdstuk drie is te zien hoe op een altaar een zwangere zeug als offer werd gegeven aan de aardgodin Maia, nauw verbonden aan de moeder van de Laren.

De associatie met de goden van de onderwereld komt ook tot uiting in de naam die aan de Moeder van de laren werd gegeven. Varro¹³³ en Arnobius¹³⁴ noemen haar Mania, een naam die gekoppeld wordt aan *di Manes*, de meest voorkomende term voor de zielen van de onderwereld. De naam Mania was ook de naam van de vodden poppen en ballen die dienden als attriboot bij het ritueel dat hoorde bij de *compitalia*. Deze werden als substituut van elk lid van een huishouden opgehangen bij huisdeuren of de schrijnen op de kruispunten.¹³⁵ Het is een opmerkelijk ritueel waarin aanvankelijk de huislaren maar later ook de *Lares curiales* werden vereerd.

Na de het begin van onze jaartelling kregen laren verschillende titels toegedicht al naar gelang van de functie die ze vervulden. De *Lares curiales* waakten over de *curia*, de senaat,¹³⁶ Dit waren laren met een publieke functie en daar waren er meer van, bijvoorbeeld de nauw verwante *Lares praestites*, de beschermers van de staat.¹³⁷ Er zijn veel inscripties gevonden

---

¹²⁸ Macrobius Saturnalia I 10, 17

¹²⁹ Plinius Natural History XVIII, 6

¹³⁰ Tertullianus Ad nationes II, 10

¹³¹ St Augustinus De civitate dei VI, 7

¹³² Cassius Hemina ap. Diomedes I

¹³³ Varro De Lingua Latina IX

¹³⁴ Arnobius Adversus Nationus 3

¹³⁵ Die verbondenheid komt tot stand doordat zij net als de Laren werd aanbeden op kruispunten; Taylor, *The mother of the Lares* 303.

¹³⁶ CIL VI 36811

¹³⁷ CIL X 1580; 1582; 3789 en Ovidius Fasti V

op compitaschrijnen. Daarin worden onder andere *Lares viales*, beschermers van de wegen of *Lares semitales*, voor de kleinere onbekende wegen genoemd.¹³⁸ Maar er bestonden bijvoorbeeld ook *Lares militaris*¹³⁹, laren voor in het leger waarover Tibullus sprak.

...Nu sleurt men mij de oorlog in en draagt misschien een vijand het wapen, dat bestemd is voor mijn flank, al in zijn hand. Spaar mij, voorvaderlijke laren, zoals u mij hoedde toen ik als kind onder Uw oog rond dribbelde in huis....¹⁴⁰

De connectie die de laren met velden hadden, komt niet alleen tot uiting in de literatuur. Er is ook een inscriptie waarin de ‘Laar van het veld’ wordt genoemd: *Lar Agrestis*.¹⁴¹ Dat Laren behoorden tot een huishouden wordt tevens door een inscriptie onderstreept, er is namelijk sprake van *Lares domestici*.¹⁴² Deze inscripties staan echter enigszins op zichzelf, de huislaar is beter bekend uit de antieke literatuur. Plautus laat in de opening van *Aularia* een huislaar zelf aan het woord en Ovidius spreekt van een *Lares familiaris*.

Mocht iemand zich afvragen wie ik ben, ik zal het je in een paar woorden vertellen. Ik ben de huishoudgod van deze familie, uit wiens huis ik zojuist tevoorschijn kwam. Al sinds vele jaren ben ik hier thuis en ik heb het beschermd voor de vader en de grootvader van de persoon die hier nu woont.¹⁴³

...Goed volk, geef wierook aan de goden van je familie. De zachte eendracht wordt verondersteld zeer sterk aanwezig te zijn vandaag. Offer een beetje eten, een welkomstteken op een schaal om de dansende laren te voeden...¹⁴⁴

Over de vraag of laren nu een plaatsgebonden natuur hebben of juist niet, bestaat nog altijd geen consensus. Onderzoekers hebben daar vanaf het begin van de vorige eeuw al verschillende meningen over. Zo denkt Georg Wissowa dat laren goden waren van velden en later ook van huizen.¹⁴⁵ Die mening deelt hij met Niebling. Volgens laatstgenoemde zijn laren oorspronkelijk veld en gebiedsgeesten, beschermende geesten die op kruispunten van boerderijgebieden aanbeden werden. In zijn ogen had de grote afhankelijkheid van het weer

---

¹³⁸ CIL VI 36810 en CIL XI 3079

¹³⁹ CIL III 3460; 3463

¹⁴⁰ Tibullus, Elegieën I, 10, 13-19

¹⁴¹ CIL VI 646

¹⁴² CIL III 4160

¹⁴³ Plautus, *Aularia* prologue 0

¹⁴⁴ Ovidius, *Fasti* II 631-634

¹⁴⁵ Orr, *Roman domestic religion* 6.

voor de akkerbouw de Romeinse boeren al in de vroege tijden samen gebracht om gezamenlijk de beschermgoden via rituelen en gebed om hulp te vragen. Laren zijn volgens Niebling dan ook vegetatiedemonen en niet de goden van de bodem en aarde. Integendeel, als goden van de hemel, de regen en de zonneschijn, de wolken en de hagelstormen konden ze de boeren tegen de invloed van het weer beschermen.¹⁴⁶ Samter wil niet verder gaan dan de idee dat laren vergoddelijkte voorouders waren die werden aanbeden bij de haard.¹⁴⁷ Ook Waites ziet een grote rol voor de *fuoco* weggelegd. Voor hem is de originele laar, de *Lares familiares*, een goede geest die nauw is verbonden aan een bepaalde familie, diens onderkomen en aan het gebied dat rond dat onderkomen ligt. De aanbidding van deze geest vond plaats bij de familiehaard en kende vele eigenschappen die duiden op een cultus van *chthonische* aard. Laren waren voor hem overleden voorouders van de familie die waakten over de nakomelingen.¹⁴⁸ Samter valt hem daarin bij. Hij zegt dat de larenverering nauw samen hangt met de cultus van de doden. Hij heeft dat gebaseerd op de al genoemde passage uit Plinius waarin wordt vermeldt dat voedsel dat tijdens een banket op de vloer was gevallen, moest worden geofferd aan de Laren omdat de vloer het thuis van de goden was.¹⁴⁹

Eten dat uit de hand is gevallen dient terug te worden gezet. Het was verboden het vuil er af te blazen, het net te maken. Auguries hebben tijdens banketten gehoord dat het een vreselijk voorteken was wanneer dit gebeurde en dat het voedsel moest worden teruggezet op tafel en moest worden verband voor de laar als boetedoening.¹⁵⁰

2.2 Genius, Penaten, slangen en andere goden

Een genius is een god onder wiens bescherming elke persoon leeft vanaf het moment van zijn geboorte. Of hij zorgt ervoor dat we ons genereren, of hij wordt gegeneerd met ons of hij beschermt ons als we zijn gegeneerd, het is in ieder geval duidelijk dat hij onze genius wordt genoemd vanwege 'generatie'. Veel antieke auteurs zijn van mening dat de genius en de laar, de huishoudgod, hetzelfde zijn. Granius Flaccus zegt in zijn boek *Formulas for invoking gods*, dat hij voor Julius Caesar heeft geschreven, dat men geloofde dat de genius de grootste of meer nog absolute macht over ons had. Vele geloofden dat twee genii moesten worden aanbeden, tenminste, bij huishoudens van getrouwde stellen. Euclides van Megara, de opvolger van Socrates, zei dat er voor ons allen een dubbele genius was, zoals staat te lezen in

---

¹⁴⁶ Niebling, *Beginn des compitalkultus* 307.

¹⁴⁷ Orr, *Roman domestic religion* 6.

¹⁴⁸ Waites, *The nature of the lares and their representation in Roman* 241.

¹⁴⁹ Orr, *Roman domestic religion* 10.

¹⁵⁰ Plinius *Natural History* XXVIII, 5.27

Lucilius' Satires. Vanwege deze redenen offeren we aan onze genius, elk jaar van ons leven.¹⁵¹

Naast de verering van laren concentreerde de Romeinse huisreligie zich ook op andere godheden waarbij een belangrijke rol was weggelegd voor de *genius*, de *Penaten* en slangen. Ieder mens had zijn leven lang een eigen *genius* die hem of haar gedurende dat leven bescherming bood. De *Penaten* waren de zielen van de doden die in de onderwereld verkeerden. Ook zij konden bescherming bieden maar, wanneer niet juist vereerd, waren zij ook in staat om kwaad doen. In combinatie met de *genius* en laren speelden ook slangen een rol wat vooral tot uiting komt in de beeldprogramma's van de lararia.

Het fenomeen van de *genius* komt bij de Romeinse auteurs veel minder aanbod dan de laren. Toch lijkt de rol die de *genius* speelt in de huisreligie wel belangrijk. Iedereen had er een, de *genius* was als het ware in de mens en niet onafhankelijk van hem voor te stellen.¹⁵² Voor de genius moest zorg worden gedragen. Zo moest jaarlijks tijdens de geboortedag bepaalde rituelen aan hem worden gewijd. Hier ontpopt zich weer een bekend beeld, over hoe dat moest of wat de precieze natuur van de *genius* was, daarover zijn ook in dit geval de antieke letteren niet eenduidig. Apuleius grijpt voor het kennen van die natuur terug op het gedachtegoed van Socrates:

Daarom is ook het goede verlangen in de ziel een goede god... ..diegene worden gelukkig genoemd wiens demon het goed gaat, en dat is het geval wanneer de ziel door de deugd volmaakt is. Deze demon wordt in onze taal mijns inziens, misschien niet zonder risico, genius genoemd omdat deze god die in de ziel van iedereen is onsterfelijk is, maar toch op bepaalde wijze in samenzijn met de mens kan bestaan. Het gebed dat we aan de genius richten is in mijn ogen een getuige voor deze verbinding.¹⁵³

Ook Horatius beschrijft ook de *genius* als iemand die de stervelingen bijstaat:

Terwijl zijn rijk broer werkt zonder op te houden, van zonsopgang tot de schaduw van de avonds komt, om zijn bosgebieden met vuur en metaal te temmen. De genius kent hem alleen,

---

¹⁵¹ Censorinus The birthdaybook 3. Vertaald door auteur uit: H.N. Parker, The birthdaybook (Chicago 2007). Alle volgende vertalingen van Censorinus ook vertaald door auteur ook op basis van deze uitgave.

¹⁵² Fröhlich, *Lararien- und fassadenbilder in den Vesuvstädten* 22.

¹⁵³ Apuleius De deo Socrates 15. Vertaald door auteur uit: M. Baltus, *Über den Gott des Sokrates* (Darmstadt 2004)

zal hem als metgezel begeleiden onder onze eigen sterren, de god van onze menselijke natuur, sterfelijk met elk leven al, wispelturig in elk aspect, licht of donker....¹⁵⁴

Censorinus geeft aan dat er bepaalde tradities in ere moesten worden gehouden:

...zoals de poëet Persius zei, “markeer deze dag met een gelukkige witte steen, naar ik hoop zo vaak je kunt” en hij voegde toe, “en offer pure wijn aan jouw Genius.” Op dit moment zou iemand kunnen vragen waarom Persius het belangrijk vond om niet gemixte wijn voor de beschermziel te offeren in plaats van het gewoonlijk offeren van dieren. Omdat natuurlijk, zoals Varro vertelt in zijn boek *Atticus* (datgene over de nummers), dat het een gewoonte was bij onze voorouders, wanneer ze hun genius een offer gaven op hun verjaardag, zij hun handen vrijhielden van slacht en bloed, zodat ze op de dag waarop ze zelf het eerste licht zagen, het niet wegnamen van een ander levend wezen... ..dit is een andere gewoonte die strikt wordt nageleefd, niemand neemt van het eten dat aan de genius is geofferd, voordat de persoon die het offer gegeven heeft, heeft genomen...¹⁵⁵

Niet alleen Censorinus spreekt zich uit over het offeren aan de *genius* tijdens de verjaardag, ook Tibullus wijdt hier een passage aan:

Laat ons Natalis bij het altaar passend welkom heten; al wie nu hier is, man of vrouw, gebruik de juiste taal. Laat wierook smeulen in het heilig vuur, laat reukwerk branden, dat de verfijnde Arabier ons zendt uit zijn rijk land. De genius komt zelf wellicht het eerbetoon aanschouwen, het heilig haar lieflijk omkranst tot zijn bekoorlijkheid. Laat dan zijn slapen druipen van nardusolie, laat hij verzadigd zijn van koek en dronken van wijn. En laat hij ook voor jou, Cornutus, elke wens vervullen. Toe dan, wat talm je toch? Hij knikt: vraag maar wat je wilt.¹⁵⁶

Kortom, de *genius* was een soort gids voor het leven die vooral tijdens de geboortedag werd geëerd. Iedereen had er een en de gids van de *paterfamilias* vervulde een extra rol. Zijn *genius* droeg zorg voor het voortbestaan van de hele *familia*.¹⁵⁷ Dat is goed te zien in de schilderingen van de *lararia* in Pompeii, Herculaneum en Ostia. Daar wordt de *genius* uitgebeeld tussen laren en slangen zoals te zien zal zijn in hoofdstuk drie. Vooral in Pompeii zijn er veel aanwijzingen die de *genius* aan de *paterfamilias* linken. Er is een inscriptie van L.

---

¹⁵⁴ Horatius *Epistles* 2.2 185-189

¹⁵⁵ Censorinus *The birthdaybook* 2

¹⁵⁶ Tibullus *Elegieën* II, 2, 1-10

¹⁵⁷ Ward-Fowler, *Religious experience of the Roman people* 74 en: Fröhlich, *Lararien- und fassadenbilder in den Vesuvstaden* 23.

Caecilius Iucundus waarbij er sprake is van een wijding aan zijn *genius* door één van zijn vrijgelatenen.¹⁵⁸ Een andere inscriptie is gewijd aan de *genius* en laren van de *paterfamilias*¹⁵⁹, nog weer een andere aan de *genius* van de familie. In een kamer van het *Huis van Epidius Rufus* in Pompeii bevindt zich een marmeren plakkaat waarop de inscriptie “*Genio M[arci] n[ostri] et Laribus duo Diadumeni liberti*” is aangebracht.¹⁶⁰ Het betekent: “aan de Genius van onze Marcus en de Laren: (opgericht door) zijn twee vrijgelatenen met de naam Diadumenus”.

De *paterfamilias* koos de goden uit die in de huisreligie werden aanbeden.¹⁶¹ Tot deze goden behoorden ook de groep van de *Penaten*. Deze *Penaten* zijn alle andere huisgodheden naast de laren en de *genius* die bescherming boden aan het huishouden. Waar de *genius* vanaf de geboorte bij iemand bleef en de laren aan een plek waren gebonden, kenden de *Penaten* een andere natuur, ze konden wel van plek verwisselen.

...schaamteloos verliet ik mijn *Penates*, schaamteloos stel ik mijn dood uit. O, als er maar een god is die dit hoort, dat hij mij naakt mag laten wandelen tussen de leeuwen...¹⁶²

In de antieke literatuur behoren ze tot het enige van het *sacra Troiana* dat door Aeneas vanuit Lavinium naar Italië is meegenomen, een nieuwe onderstreping van het feit dat de *Penaten*, zoals de *genius*, niet aan een bepaalde plek waren verbonden.

...De eerste stad van de Romeinse stamboom was gesticht in Latium, Lavinium en daar komen onze *Penates* vandaan. De stad is genoemd naar de dochter van Latinus die was getrouwd met Aeneas...¹⁶³

Omdat cultus van de *Penaten* beeldloos was, wordt er in de *Lararia* niets over verduidelijkt. In de literatuur wordt er wel meer over gezegd. Daar worden ze onder andere met de *fuoco* verbonden.

...Zo smeekte ik de goden; en nog veel meer vragen, gemoord in snikken, klonken van mijn vrouw. Languit met losse haren liggend voor de laren kuste zij bevend de gedoofde schouw en slaakte kreten tot de grimmige *Penaten*, wat haar betreurde man niet baten zou...¹⁶⁴

---

¹⁵⁸ CIL X 860

¹⁵⁹ CIL X 861

¹⁶⁰ CIL X 6302

¹⁶¹ Fröhlich, *Lararien- und fassadenbilder in den Vesuvstädten* 23.

¹⁶² Horatius Odes III, 27 50

¹⁶³ Varro De Lingua Latina V,144

...maar betreffende de feitelijke uitvoering van het leven, voorziet dit systeem in wettelijke huwelijken, legitieme kinderen, de wijding van huizen en de aanbidding van huishoudens aan laren en de *Penaten* van de families, zodat allen gebruik kunnen maken van gedeeld bezit en van hun eigen persoonlijke bezittingen. Het is onmogelijk om goed te leven behalve in een rijk gemenebest...¹⁶⁵

...de haard is het altaar van de penaten.¹⁶⁶

Naast de koppeling met de haard stonden de *Penaten* in verband met de voorraad in het huis. De *penus* was de opslagruimte van het huishouden. *Penus* stond voor alles wat gegeten of gedronken kan worden en het was de taak van de *Penaten* om het opgeslagen voedsel te bewaken.¹⁶⁷ De positie van de *penus* lag volgens Martiales aan de achterzijde van de haard in het atrium, bij hem zijn beide begrippen aan deze goden verbonden.¹⁶⁸

Een andere relatie die de *Penaten* hadden was die met slangen. Wanneer slangen werden vereerd, behoorden ook zij tot de groep van de *Penaten* behalve wanneer deze optrad als de *genius*. Dat gebeurt niet heel veel maar het is bijvoorbeeld wel het geval bij Vergilius wanneer Aenaes een herdenkingsfeest houdt ter ere van zijn overleden vader Anchises.¹⁶⁹ Tijdens het feest verschijnt er een slang die van het offer proeft waardoor de slang is te interpreteren als de manifestatie van de *genius*. De slang werd echter veel vaker gezien als de brenger van een teken van voorspoed.¹⁷⁰

Slangen hebben een lange religieuze geschiedenis en dienen als religieus symbool in vrijwel elke antieke cultuur, hij brengt vaak genezing en wijsheid, is de leraar van kennis, een orakel en de brenger van goed nieuws.¹⁷¹ Vanwege het feit dat hij zijn vel vervangt, stond hij soms symbool voor wederopstanding¹⁷² maar vanwege zijn grillige temperament werden hem ook kwade aspecten toegedicht. Vaak werd hij geassocieerd met de onderwereld waardoor hij net als andere huisgoden een *chthonische* natuur wordt toegekend.¹⁷³ Dat is voor de connectie met de laren en *Penaten* natuurlijk van belang.

---

¹⁶⁴ Ovidius Tristia I. 3. 43-47

¹⁶⁵ Cicero De Republica 5.7

¹⁶⁶ Vergilius Aeneas 11.211

¹⁶⁷ Ward-Fowler, *Religious experience of the Roman people* 73.

¹⁶⁸ Martialis XXXVI. 8. 75.1

¹⁶⁹ Vergilius Aeneas 5.84-85

¹⁷⁰ Orr, *Roman domestic religion* 79-80.

¹⁷¹ Orr, *religion* 59.

¹⁷² Ibidem 60.

¹⁷³ Ibidem 61.

Zo is hij met die huisgoden veelvuldig in Lararia is uitgebeeld en dat staat niet op zichzelf. In Griekenland werd de slang gezien als de behoeder van het huis en als huisbeschermer kreeg hij offers voor zijn diensten. In die opvatting stond hij bekend als de *agathadeamon*.¹⁷⁴ Kijkend naar de slangen op de larariabeelden is te zien dat hij vaak tussen struiken en planten is afgebeeld waardoor hij kan worden aangeduid als aardegebonden wat het idee van de *chthonische* natuur onderstreept. Maar de slang als brenger van tekens van voor en tegenspoed inzake de huisreligie wordt in de literatuur ook regelmatig genoemd, bijvoorbeeld door Suetonius of Cicero die er zelf twee keer in het geval van Tiberius Gracchus twee keer over spreekt. Dat laatste verhaal is ook door Plutarchus is opgeschreven.

De tweede keer werd hij afgeschrikt door een wonderteken. Hij had namelijk een tamme slang, waar hij vaak mee speelde en die uit zijn hand at. Toen hij het dier naar zijn gewoonte wilde gaan voeren, ontdekte hij dat het door mieren was opgevreten. Hij zag hierin een waarschuwing dat hij zich moest hoeden voor het geweld van de massa. Om die reden reisde hij snel terug naar Campanië, maar onderweg werd hij ziek in Astura....¹⁷⁵

Zijn verzorgster werd plotseling wakker in de nacht en bij het licht van een lamp zag ze dat het kind sliep en dat een slang zich om hem heen had gekruld. Ze was bang bij het zien van die aanblik en sloeg alarm. De vader van het kind ging om raad vragen bij de waarzeggers. Deze zeiden dat de jongen een glorieuze toekomst tegemoet zou gaan. En inderdaad, Pasiteles heeft de scene in zilver laten graveren en onze vind Archias heeft het beschreven in een vers.¹⁷⁶

Daarom, na de dood van Scipio die Hannibal had overwonnen, hoewel Tiberius niet zijn vriend was, maar eigenlijk in strijd met hem, werd hij waardig bevonden om Scipio's dochter Cornelia te huwen. Er is ons verteld dat hij ooit een paar slangen bij zijn bed had gevangen en dat de waarzeggers, nadat ze het wonder hadden overwogen, hadden besloten dat hij niet beide slangen mocht doden of beide mocht laten gaan. Als hij het mannetje zou laten gaan zou Tiberius zelf komen te sterven, in het geval van het vrouwtje zou dit lot Cornelia treffen.¹⁷⁷

Een terugkerend motief in de antieke literatuur is dat de slang wordt gezien als de vader van beroemde mannen. Livius spreekt over een sage waarbij Scipio Africanus van goddelijke afkomst is.¹⁷⁸ In de slaapkamer was zijn moeder meerdere malen gezien met een grote slang

---

¹⁷⁴ Orr, *Roman domestic religion* 61.

¹⁷⁵ Suetonius Tiberius 72

¹⁷⁶ Cicero On divination I, 36

¹⁷⁷ Plutarchus Tiberius Gracchus 1 en Cicero On Divination II, 29

¹⁷⁸ Livius 26,19,7

en Scipio zou de vrucht van de paring zijn geweest. Suetonius komt met een soortgelijk verhaal maar dan over Augustus.¹⁷⁹ Bij hem is de slang een verschijningsvorm van de god Apollo.

Ook betreffende de natuur en eigenschappen van de slangen zijn de meningen onder onderzoekers verdeeld. Het belangrijkste thema in die discussie handelt over de vraag of de slang moet worden geïnterpreteerd als *genius* of juist niet. Er lopen twee hoofdgedachten uiteen waarbij de traditionele kijk, de slang als *genius familiaris*, is gevormd door Wissowa. Boyce heeft daar kritiek op. Hij vindt de door hem genoemde teksten met betrekking tot de slang nogal algemeen. De slang komt in Boyce's ogen bij de Romeinen vaak voor als manifestatie van een god en heeft niets te maken met de *genius* of de huiscultus. Hij ondersteunt die theorie met vijf argumenten. Ten eerste is er geen enkele tekst bekend waar de slang als *persoonsgenius* wordt genoemd. De slang is al sinds de Hellenistische tijd onafhankelijk van concrete godheden als heilig dier dat geduid kan worden als bringer van goede of slechte voortekenen. Hij heeft te maken met het lot, Boyce interpreteert op deze wijze ook de bovenstaande passage van Suetonius over *Tiberius Gracchus*. Ten tweede zijn de teksten waar de slang als *genius loci* optreedt eenduidig, er is geen enkele sprake van een mogelijke verwarring in de interpretatie. Op de derde plaats is Boyce van mening dat aan de *genius familiaris* altijd wijn, bloemen, wierook en varkens worden geofferd. In de literatuur wordt dat ook steeds aan de huisgoden geofferd. Bij de altaren met daarop slangen zijn echter steeds eieren en pijnboomvruchten te zien. Tot slot voert hij aan dat slangenparen niet alleen in *lararia* voorkomen maar ook op de façaden in Pompeii. Als afbeelding van *persoonsgenius* zouden ze op een façade geen zin hebben. Een ander dan de persoon van wie de deze *genius* zou zijn, zou de slang nooit als dusdanig kunnen duiden. Boyce is dan ook van mening dat slangen in de *lararia* altijd *genius loci* of beschermgoden van de plek zijn.¹⁸⁰ Naast de slang zijn er nog een paar veel voorkomende goden op de façaden in Pompeii te zien. In relatie tot de huisreligie spelen vooral de goden Vesta en Silvanus een belangrijke rol.

Hoewel de cultus van Vesta ook een publieke was, lijkt ze tevens een belangrijke rol te hebben gespeeld in de huisreligie. Dat komt ten eerste omdat haar beeltenis veelvuldig is te zien op façaden en op muren in Pompeii. Op de tweede plaats symboliseerde de cultus van de Vesta voor de Romeinen de religie van de voorouders waardoor ze nauw is verbonden met de *Penaten*:

---

¹⁷⁹ Suetonius Augustus 94.4

¹⁸⁰ Fröhlich, *Lararien- und fassadenbilder in den Vesuvstädten* 58-59.

‘Dat zeker!’ Valt Ascanius hem bij, ‘mijn hele toekomst hang van mijn vaders terugkeer af, ik zweer het, Nisus, bij de machtige Penaten van mijn huis, en bij de haard van de oude Vesta! Wat mijn lot en toekomst mogen zijn, ik leg ze nu in jullie schoot’...¹⁸¹

Tenslotte wordt deze cultus vaak gelinkt aan de huiselijke haard. Volgens de mythe bezat de publieke tempel van Vesta het heilige vuur dat vanuit Troje was meegebracht door Aeneas. Toch is het idee van een verband met de huisreligie niet onomstreden. Er zijn in de klassieke literatuur veel verwijzingen naar de Vestacultus maar die spelen zich weinig af binnen de context van huisreligie.¹⁸² In hoofdstuk drie zal die de reden van die omstredenheid door middel van interpretatie van de beeldprogramma’s verduidelijkt worden.

De andere god die veelvuldig met de huisgoden in verband wordt gebracht is Silvanus. Deze god komt ook vaak voor op religieuze beeltenissen in Pompeii en Herculaneum. Een direct verband tussen deze god en de huisgoden wordt vooral gevormd door zijn aanwezigheid in beeltenissen bij *lararia*. Zijn attributen, het mes en de tak, suggereren daarin een link met de huiscultus, deze verwijzen naar de tuin waar *lararia* veelvuldig voorkwamen. Er zijn meerdere verbanden tussen deze god en de cultus van het huishoudgoden. Silvanus was niet alleen de god van de tuinen maar ook van de bossen, maar ook van de grenzen. Dat brengt hem weer in verband met de *compita* die zelf nauw in contact staan met de huiscultus. Daar sluit bij aan dat vanuit inscripties bekend is dat Silvanus populair was bij keizerlijke slaven en vrijgelatenen¹⁸³ Juist deze groep wordt weer veelvuldig in verband gebracht met de huiscultus.

2.3 De *compitalia*

... hij droeg op dat in elke straat door de inwoners van de buurt een kapel moest worden opgericht voor de helden, de *Lares compitales*, wiens beelden voor de huizen stonden en hij, Tullius, maakte een wet dat er elk jaar offers moesten worden gemaakt, elke familie moest bijdragen met een honingtaart. En hij zei ook dat de personen die meededen en bijstonden bij de offers, ten behoeve van de buurt geen vrije mannen moesten zijn, maar slaven...¹⁸⁴

---

¹⁸¹ Vergilius *Aeneas* IX 257-261

¹⁸² Orr, *Roman domestic religion* 35.

¹⁸³ CIL V 5557; CIL VI 619; 648, 659 EN 676

¹⁸⁴ Dionysus van Halikarnassus *Antiquitates Romanae* 4, 14, 3.4

Het woord *compitum* komt van *competo* wat ‘kom samen’ betekent. *Compita* stonden op kruispunten van wegen en op posities waar stukken land samenkwamen. Op deze plekken verschenen kleine altaartjes en schrijnen waar de riten voor de cultus van de laar en de huisgoden werden voltrokken. De *Compitalia* zijn van oorsprong boerenfeesten maar de cultus ook duikt op in de steden. Laren beschermden niet alleen huishoudens maar ook de straten van de stad.¹⁸⁵ De belangrijkste passage over de *Lares Compitales* is afkomstig van Cassius Dio. Van de antieke auteurs heeft hij er het meest uitvoerig over geschreven en hij is de enige die een precies jaartal verbindt aan de invoering van de cultus op staatsniveau.

...de vicomagistri mochten op bepaalde dagen bepaalde kleding dragen en werden begeleid door twee lictoren. Ze kregen slaven die bij brand de Aedilen moesten helpen. De Aedilen, de volkstribunen en de praetoren waren verantwoordelijk voor de orde in de stad toen deze door Augustus in 7 v.C. in veertien regio's werd verdeeld...¹⁸⁶

Een gebied of een dorp wordt in het Latijn *vicus* genoemd waar de term *vicomagistri* van is afgeleid.¹⁸⁷ Er waren meer ambten die bij de cultus betrokken waren zoals de *magistri compiti*, de *magistri pagi* en de *magistri vicorum* of *pagorum*. De *vicomagistri* zijn de belangrijkste. Dit ambt werd bezet door kleine officiëlen en hun taak bestond eruit om op kruispunten de altaren op te richten. Daarnaast waren ze belast met de verantwoordelijkheid voor het verkeer en de criminaliteit- en brandpreventie.¹⁸⁸

Voor het bewind van keizer Augustus werd er door magistraten aan laren geofferd, een situatie die na de Augustelische reorganisatie veranderde. Vanaf dat moment lag de organisatie voor de aanbidding in handen van vier *magistri's* en vier *ministri's* die elk jaar op één augustus opnieuw werden gekozen.¹⁸⁹ De functies van de *magistri* werden vervuld door vrijgelatenen, die van de *ministri* door slaven.¹⁹⁰ Dit Romeinse model is, afgeleid uit de vele inscripties die spreken over *magistri*, *ministri*, *vici* en *pagi*,¹⁹¹ waarschijnlijk in Pompeii overgenomen. Ook daar stamt namelijk de vroegste inscriptie uit 7 v.C.¹⁹² en is de rol van vrijgelatenen en slaven evident.¹⁹³

---

¹⁸⁵ Fröhlich, *Lararien- und fassadenbilder in den Vesuvstädten* 26.

¹⁸⁶ Cassius Dio LV, 8,1

¹⁸⁷ Digesta 43.8.2.22 en Suetonius, Augustus 30

¹⁸⁸ G. Niebling, *Beginn des compitalkultus* 305.

¹⁸⁹ Bakker, *Living and working with the gods* 132.

¹⁹⁰ Bakker, *the gods* 133.

¹⁹¹ Castrén, P., *Ordo populusque Pompeianus, polity and society in Roman Pompeii* (Rome 1975) 274. Hij geeft een lange lijst met inscripties.

¹⁹² CIL X 942

¹⁹³ CIL X 924

De cultus van de *compita* was één van de *popularia sacra*, iedereen die in de buurt leefde, deed mee.¹⁹⁴ Het bijbehorende feest werd de *compitalia* genoemd en vond begin januari plaats.¹⁹⁵ Augustus was van mening dat er twee keer per jaar kransen bij de schrijnen moesten worden gelegd.¹⁹⁶ Hij voerde nog een belangrijke verandering door, naast het vereren van de laren moest zijn *genius* worden aanbeden.¹⁹⁷ Er zijn verscheidende *compita* overgeleverd, gevonden in Rome, Pompeii en Ostia.¹⁹⁸

Kortom, huisreligie blijkt een breed begrip te zijn dat zich op vele wijze manifesteerde. Het vond voornamelijk plaats binnenshuis waarbij de haard en de *lararia* een centrale plek innamen. Soms vonden rituelen buiten plaats, bijvoorbeeld bij de viering van de grenssteen of bij de *compitalia*. Er stonden verschillende goden centraal maar de laren speelden een hoofdrol. Daarnaast waren de *genius* en de *Penaten* belangrijk. De rol die de slang in combinatie met de huisgoden vervulde, wordt via de antieke literatuur niet echt verduidelijk en over waar laren oorspronkelijk vandaan kwamen bestaan verschillende interpretaties. Veel teksten zijn gewijd aan de moeder van de laren en deze geschriften laten in ieder geval zien dat de laren nauw waren betrokken bij de onderwereld, ze kenden een *chthonisch* karakter. Die aard wordt in de literatuur ook vaak aan de *genius* en de *Penaten* toegedicht. Tijdens de verschillende stadia van het leven werden er rituelen en offers aan de huisgoden gegeven. De wijze waarop dat werd gedaan liep uiteen maar ook hier vormde een *chthonisch* karakter de rode draad. Toch zijn er ook passages die een andere richting opwijzen. Tot slot was er nog een rol weggelegd voor de *compita*, de schrijnen op kruispunten waar laren en *genius*, zei het op publiek niveau, ook een hoofdrol speelden. Augustus heeft deze cultus, die eens gefloreerd moet hebben, nieuw leven in geblazen. Inscripties op deze *compita* laten zien dat de cultus nauw was verbonden met de sociale groep van vrijgelatenen en slaven.

Ook in het hedendaagse onderzoek hebben verschillende wetenschappers getracht om de natuur van de huisgoden te duiden maar daarin is er geen consensus bereikt. Daarom is het na de raadpleging van de antieke en secundaire literatuur interessant om te zien wat de religieuze schilderijen in Pompeii, Herculaneum en Ostia over huisreligie kunnen vertellen.

---

¹⁹⁴ Festus De Significatione Verborum 253

¹⁹⁵ Fröhlich, *Lararien- und fassadenbilder in den Vesuvstädten* 26.

¹⁹⁶ Suetonius Augustus 31

¹⁹⁷ Bakker, *Living and working with the gods* 131.

¹⁹⁸ Bakker, *the gods* 128.

HOOFDSTUK 3. HUISSCHRIJNEN

...hij was oud genoeg om te vechten of om de Syrische grenzen te verdedigen, of die van Armenië, de Donau, de Rijn. Stuur hem naar *Ostia*, Caesar, wanneer je hem hebt gevonden in dat eethuis waar hij ligt te eten naast een moordenaar, praat met matrozen, onderhandeld met dieven en voortvluchtende slaven...¹⁹⁹

In de antieke literatuur is naar voren gekomen dat het aanbidden van de huisgoden aanvankelijk plaatsvond op de *pagus*. Later verhuisde de cultus naar *de domus*. De eerste plek waar de huisgoden binnen werden vereerd, was de haard. Vanaf dat moment was er sprake van een ontwikkeling die een aantal kanten op is gegaan. Er kwamen verschillende soorten schrijnen, van heel simpel tot behoorlijk complex. Deze schrijnen, bekend onder de noemer *lararium*, werden veelal voorzien van een beeldprogramma. Net als in de literatuur is er niet één vorm maar zijn er veel variaties te zien.

Dergelijke beeldprogramma's zijn vooral bekend uit publieke ruimten, over die van binnenshuis is niet zoveel bekend. Dat komt enerzijds doordat het in het onderzoeksveld minder aandacht heeft gekregen, anderzijds is er gewoonweg minder archeologisch materiaal overgeleverd. Er is echter genoeg materie om het onderwerp te bestuderen. Die equipage is voornamelijk gevonden in de Vesuviussteden Pompeii en Herculaneum en in de havenstad Ostia.

In de zoektocht naar de afkomst van de laren kwamen de Romeinse schrijvers niet tot een eenduidig antwoord. Wellicht kunnen de kunstzinnige representaties van hen meer zeggen. Er zal worden gekeken naar de vroegste uitbeeldingen van laren en naar hun verdere ontwikkeling in de representaties. In hoofdstuk twee is aan bod gekomen dat de huiscultus vaak wordt gezien als een populaire onder slaven. Bij Cassius Dio werd duidelijk hoe Augustus een religieuze verandering doorvoerde en de huiscultus nieuw leven inblies in de *compita*, de schrijnen op kruispunten. In Dio's passage werd gerefereerd aan het feit dat slaven en vrijgelatenen ambten toegewezen kregen die bij de *compitacultus* werden gecreëerd. Enkele van deze *compita* zijn overgeleverd. Wanneer naar de beeldprogramma's wordt gekeken kan worden geconcludeerd of het beeld van een slavencultus onderstreept kan worden. Dio gaf niet de enige hint die de populariteit onder slaven doet vermoeden. De god

---

¹⁹⁹ Juvenalis 8. 171-176

Silvanus stond er om bekend dat hij populair was onder de slaven. Zijn beeltenis is op verschillende plekken in Pompeii terug gevonden.

Het belangrijkste zijn toch de lararia. Uit de antieke geschriften bleek dat binnen de huisreligie laren de belangrijkste rol speelden en dat daarnaast de *genius*, de *Penaten* en de slang prominent aanwezig waren. Aan het slot van dit hoofdstuk zal een gaaf en mooi lararium worden bestudeerd waarin alle zojuist genoemde goden en de leden te zien zijn die tijdens de rituelen van de cultus een rol speelden, vertegenwoordigd zijn.

3.1 Schrijnen, nissen, *aediculae*

De cultus van de huiselijke privéreligie was in haar primitieve karakter nog beeldloos. Tevens waren er nog geen altaar en schrijn geïncorporeerd. Op de grenzen van de velden kwamen de verschillende *familia* samen om de grenssteen, waarin de ziel van de beschermgoden aanwezig was, te vereren. Men offerde aan de steen en de offergaven werden vaak onder de steen begraven. Deze beschermgoden waren in dit stadium van de cultus nog van een onpersoonlijke veelheid en werden geschaard onder de noemer laren. Aanvankelijk waren deze goden plaatsgebonden. Later, wanneer precies is onduidelijk, verhuisde de cultus van het veld naar het huis. Daar werd aanvankelijk de haard de plek waar deze goden werden aanbeden, later verhuisde de cultus ook naar andere plekken in de *domus*. Na deze verschuiving werden naast laren ook andere huisgoden als de *genius*, de *Penaten* en de *Manes* vereerd zoals te zien zal zijn in het beeldprogramma van de lararia.²⁰⁰ De cultus werd gerelateerd aan de belangrijke momenten in het leven van de leden van een *familia* zoals geboorte, trouwerij en sterfte. Daarnaast bleef het een alledaags karakter houden, wat in de literatuur te zien is geweest bij het heilige karakter dat aan de maaltijd werd toegeschreven.

Men vereerde de huisgoden bij het Lararium. Dit waren aanvankelijk simpele *aediculae* of *sacalla*'s, vierkante uitgehakte nisjes in de muur. Deze nisjes bevonden zich veelal in het keukenvertrek en vrijwel zelden werden er figuurlijke schilderijen bij aangebracht. Waarschijnlijk hebben er beeldjes in gestaan maar dat is niet zeker, er zijn relatief weinig van dit soort beeldjes teruggevonden.²⁰¹ Later werden vorm en inrichting van de lararia complexer. Men maakte met stucco of terracotta, zuiltjes en een *pediment* rondom de nissen of men bouwde een schrijn op een podium met een altaar. Vaak werd een geschilderd beeldprogramma toegevoegd. Hoe en wanneer deze ontwikkeling precies in zijn

---

²⁰⁰ Niebling, *Beginn des Compitalkultes* 308.

²⁰¹ Fröhlich, *Lararien- und Fassadenbilder in den Vesuvstädten* 30.

werk is gegaan, bestaat wederom geen duidelijkheid maar onderzoekers zijn het er over eens dat de beeldvormen die de Romeinen hiervoor gebruikten, uit Griekse voorbeelden zijn ontstaan.

Niebling en Bakker constateren dat er in dat beeldprogramma aanvankelijk één laar werd uitgebeeld. Volgens Niebling ging men in de vroeg Hellenistische tijd over tot het uitbeelden van twee laren. Dit zou gebeurd zijn naar aanleiding van het tweetal *dioscouri*, bij de Grieken een populaire vorm om de beschermgoden van steden uit de beelden. Vanuit dat gegeven zou de ontwikkeling zijn ontstaan dat één laar, als beschermgod van het huis, twee laren zijn geworden. Niebling bouwt deze argumentatie niet verder uit en alsof hij zelf voorvoelt dat zijn theorie zwak is, zegt hij dat het feit dat het verlangen naar een symmetrie in de beeldcompositie, er ook toe kan hebben bijgedragen dat twee laren de *genius* gingen flankeren.²⁰² Bakker is van mening dat laren in het beeldprogramma van de cultus vanaf de keizertijd paren gingen vormen. Aanleiding daarvoor zouden de religieuze hervormingen van Augustus zijn geweest, doorgevoerd in de *compita*. Die theorie geeft echter slechts een tijdsaanwijzing aan, over het waarom wordt door Bakker niets gezegd.

Boyce onderscheidt drie typen Lararia. Tot het eerste type rekent hij de muurschilderingen, het tweede type betreft de nis en op de derde plaats komen de losstaande *aediculae*. Deze drie typen hebben twee dingen met elkaar gemeen; ze representeren beelden van goden die moeten worden aanbeden en er zijn voorzieningen voor offers; een altaar en een schrijn. Geschilderde lararia werden vaak bijgestaan door verplaatsbare altaren, wat verklaart dat religieuze privéschilderingen soms zonder cultusvoorzieningen zijn teruggevonden. Façadeschilderingen vormden hierop een uitzondering, het is onwaarschijnlijk dat deze beeltenissen een cultusfunctie dienden.²⁰³ Voor de muurschilderingen in het huis lijkt dat wel het geval te zijn geweest. In sommige *domussen* waren speciale cultuskamers ingericht met daarin grote muurschilderingen met goden. Dit was lang niet altijd het geval, deze bevonden zich alleen in de rijkere huishoudens. In deze cultuskamers stonden lange banken tegen de muur en er waren meerdere nisjes.

Veruit het meest zijn *aediculae* of een *pseudo-aediculae* gevonden, de meer ontwikkelde vorm van de algemene nissen die niet alleen in cultuskamers maar ook in andere kamers waren aangebracht. Hier schilderde men in verloop van tijd afbeeldingen van goden bij. De nis zelf komt ook vaak voor en hier is opnieuw sprake van een grote diversiteit in maat, positionering en beeldspraak. Er zijn geen twee nissen aan elkaar gelijk. Vanwege hun

---

²⁰² Niebling, *Beginn des Compitalkultes* 308

²⁰³ Orr, *Roman domestic religion* 86.

simpele karakter vond Boyce het moeilijk om vast te stellen wanneer een nis inderdaad bedoeld was als een huisschrijn. Hij oppert dat ze soms waren bedoeld om lampen in te zetten maar die theorie wordt niet meer gevolgd. Veel nissen zouden dan op een vreemde positie en er zijn daarvoor veel te weinig nisjes aangetroffen. In geen één geval is een lamp *in situ* bij de nissen teruggevonden. Deze nisjes bevinden zich voornamelijk in keukens en in de niet-representatieve kamers.²⁰⁴ Er zijn wel nisjes waarvan niet achterhaald kan worden of ze voor religieus gebruik waren. *Nymphaeumnisjes* bijvoorbeeld, nissen in de vloer, konden naast religieuze doeleinden bedoeld zijn voor watertoevoer. Grote vloernissen konden zijn aangebracht als opslagplek voor voedsel of als kennel voor honden. Tevens is het mogelijk dat ze dienden als decoratie.²⁰⁵

Een *aediculae* is als het ware een miniatuurtempel omdat het zuilen, *entablature* en een pediment heeft. Deze elementen zijn vaak rond nisjes aangebracht, in beeldhouwde of geschilderde gestalte maar er zijn ook andere vormen. *Aediculae* stonden soms op een podium tegen de muur. Een hele mooie is bijvoorbeeld gevonden in het huis van *Menander* in Pompeii. Het betreft een drie dimensionale miniatuurtempel, opgenomen in een hoek van het atrium. Op afbeelding 2 is te zien dat het altaar wordt overdekt door twee *pedimenten* die steunen op het zuiltje van de voorste hoek. Bij dit schrijn is geen figuurlijke decoratie aangebracht. De meeste van deze *aediculae* zijn vrijstaand. Boyce telt er achtenveertig waarvan vier rondom een nis. Acht zijn er voorzien van een geschilderd beeldprogramma, en bij één is er sprake van een beeldhouwd reliëf.²⁰⁶ Sommige *aediculae* hadden houten deurtjes zodat het schrijn afgesloten kon worden. Kortom, ze zijn er in vele soorten en maten, vaak gemaakt van stucco, terracotta of marmer. Vooral in Herculaneum zijn de houten exemplaren gevonden.²⁰⁷

(Afb. 2. Lararium in het huis Menander)

Er was in de Romeinse wereld geen sprake van een apart gebied waar het religieuze leven zich afspeelde. *Privatus* en *sacer* liepen voortdurend door elkaar heen zonder dat ze elkaar in de weg zaten. Alles was met elkaar verweven. Dat gold zowel voor het publieke als voor het private leven. Deze vermenging is bijvoorbeeld te zien aan het stadsplan van Ostia

²⁰⁴ Orr, *Roman domestic religion* 88. en Bakker, *Living and working with the gods* 14. De niet-representatieve kamers zijn die kamer waar de paterfamilias het bezoek niet liet komen.

²⁰⁵ Bakker, *Living and working with the gods* 13.

²⁰⁶ Orr, *Roman domestic religion* 90.

²⁰⁷ Bakker, *Living and working with the gods* 9.

waar een tempel bij het stadion is gebouwd in het midden van de zuilengalerij. In deze *perystilia* zijn verschillende mozaïeken aangebracht die verraden dat er naast de tempel winkeltjes waren te vinden. Met andere woorden, vrije tijd, werk en religie gingen hand in hand.²⁰⁸

Ook in de *domus* was religie, los van de cultuskamers, niet van het openbare leven afgescheiden. Huizen in Pompeii met *lararia* lagen verspreid over de hele stad, en zijn dus niet terug te vinden in één specifieke wijk. Het fenomeen moet daarom worden gezien als algemeen en wijdverbreid.²⁰⁹ In de huizen zelf waren *lararia* niet op één bepaalde plek te vinden, op sommige plekken kwamen ze wel vaker voor. Net als in het voorbeeld van het *huis Menander* waren *lararia*'s vaak aangebracht in het atrium, daarnaast zijn voorstellingen van *genius* en laren vaak geschilderd bij nissen keuken of bij de grotere *domussen* in de ruimten voor bedienden. Bij deze huizen stonden *aediculae* ook vaak in de tuin.

Het beeldprogramma van de privéreligie week duidelijk af van de thema's die in programma's van de publieke religie werden getoond. De visuele representaties van de huisreligie kennen wel formele en iconografische gelijkenissen met elementen van publieke monumenten. Deze laatste waren besteld door de elite en gemaakt door opgeleide kunstenaars. Wat vooral opvalt in bij de privéschilderingen, zijn de simpelere vormen en composities die erop waren gericht om de boodschap direct en niet via een allegorie over te brengen.²¹⁰ Omdat thematiek gericht was op het private religieuze leven, leveren de beeltenissen een schat van informatie op betreffende hoe en door wie de cultus werd beleden.

In de beeldprogramma's van de *lararia* van Pompeii en Herculaneum is een aantal algemene elementen aan te duiden. De laren zijn dansend uitgebeeld, gekleed in een tuniek waarbij ze een *rhyton* en *patera* of *situla* vasthouden. Tussen de Laren is vaak een *genius* weergegeven, vaak een offer makend op een altaar. Deze *genius* was de beschermgod van de *paterfamilias* die zorg droeg voor een goed verloop binnen het huishouden. De tegenhanger van de *genius* was de *genius* van de *materfamilias* en deze heette Juno, ook zij komt regelmatig voor.²¹¹ Naast de laren en *genius* zijn soms ook nog de *genii loci* en de *Penates* uitgebeeld evenals personen die actief deelnamen aan de uitvoering van de cultusriten. Twee voorbeelden dienen hier ter illustratie. Het eerste betreft een geschilderd *familiesacrum* in een keukenlararium in Pompeii, waarin de uitvoering van een *genius*offer is te zien. Uitgebeeld zijn de *camillus* (offerknaap), hier vermoedelijk een huiszoon, een *victimarius* met het

---

²⁰⁸ Clarke, *Art in the lives of ordinary Romans* 73.

²⁰⁹ Orr, *Roman domestic religion* 97.

²¹⁰ Clarke, *Art in the lives of ordinary Romans* 75.

²¹¹ Bakker, *Living and working with the gods* 9.

offerdier op de schouder, en de *tibicen*, de fluitspeler. Het tweede voorbeeld betreft een offerprocessie, tevens in een Pompeiaans keukenlararium waarin een larenoffer plaatsvindt en de centrale offerpersonen, de *paterfamilias* en de *materfamilias*, worden bijgestaan door veertien familieleden.²¹² Op ‘primitieve’ wijze wordt er inzicht gegeven in hoe de cultus in zijn werk ging. Er wordt bij deze voorstellingen in de huisreligie gesproken over de *arte plebeja*, volkskunst, en gelukkig is van deze kunst is geweldig veel overgeleverd uit Pompeii.²¹³

3.2 Eigenschappen van kunst in privéreligie

Er is volgens Fröhlich in Pompeii een volgorde te zien in het beeldprogramma van de privéreligie. Hij maakt een onderscheid tussen vijf typen, steeds ontstaan door een ontwikkeling uit het voorgaande waarbij het vijfde type geheel onafhankelijk was geworden van de oorspronkelijke beeldtraditie van type één. Binnen die traditie keren er een paar hoofdelementen telkens terug, de aanwezigheid van *genius* en laren, vaak vergezeld door slangen. De traditie is volgens bepaalde vormen opgebouwd die duidelijk maken dat er geen sprake kan zijn van spontaan geïmproviseerd werk. Fröhlich concludeert dat na veel onderzoek, wetenschappers tot de consensus zijn gekomen dat de beeldtraditie van de Romeinse huiscultus een Griekse oorsprong kent. Dat geldt zowel voor de schilderkunst als de beeldhouwkunst, dat laatste is weliswaar in minder grote proporties aanwezig, maar toch van grote waarde vanwege de informatie die het verschaft. Vanuit die Griekse oorsprong is de ontwikkeling tot de vijf typen ontstaan.²¹⁴

Bij die Griekse oorsprong gaat het voornamelijk om formele aspecten. Zo is de Venus Pompeiana een puur Italiaanse godheid die in de Hellenistische wereld niet is te vinden maar gaat de wijze van uitbeelding terug op de Griekse stijl. Hetzelfde geldt voor de *genius* en in mindere mate de laren. Vanuit de literatuur was te zien dat deze godheden in verband werden gebracht met de oorsprong van de Italiaanse geschiedenis.²¹⁵ Voor deze puur Romeinse goden werden bij de uitbeelding klassieke figuurtypen gebruikt zoals de *dioscouri*, die model stonden voor de laren. Ook het beeldontwerp waarbinnen ze werden geplaatst was klassiek en Grieks van vorm, de *aediculae* verwijzen terug naar de Griekse tempels.²¹⁶ Dat vindt Fröhlich

---

²¹² Wachsmut, *Aspekte des antiken und mediterranen hauskults* 52

²¹³ Fröhlich, *Lararien- und fassadenbilder in den Vesuvstädten* 189.

²¹⁴ Fröhlich, *Vesuvstädten* 190.

²¹⁵ Ovidius *Fasti* II 535-546

²¹⁶ Waites, *The nature of the lares and their representation in Roman art* 250.

niet verrassend, hij vindt het voor de Romeinse kunst eerder karakteristiek dat Griekse elementen vooral in de publieke kunst werden overgenomen. Dat geldt echter niet voor de gehele representaties binnen de huisreligie. Realistische scènes, bijvoorbeeld in de façadebeelden, maar ook in sommige lararia, stonden op zichzelf. Afgaande op Fröhlich is een directe of indirecte teruggang naar typen van Griekse voorbeelden hier niet zonder meer mogelijk, zelfs onwaarschijnlijk. Er is in deze gevallen volgens hem ook geen directe verbinding zichtbaar met de Italische schilderkunst. Dat is ook niet vreemd, bij het componeren van realistische alledaagse scènes had men geen voorbeelden uit de hoge kunst om op terug te vallen omdat deze daar niet voorkwamen. Men bouwde voort op de voorbeelden die men in de directe omgeving tot de beschikking had, bijvoorbeeld bij de burenen.²¹⁷

Om te benoemen wat volkskunst is, houdt Fröhlich vast aan een definitie, opgesteld door Hauser.²¹⁸ Het gaat om een kunstzinnige uiting van personen die daarvoor geen opleiding hadden genoten. De consumenten van de volkskunst waren tegelijkertijd de producenten, vaak afkomstig uit dezelfde laag van de bevolking. Volkskunst nam wel vormen over van de hoge kunst waardoor er sprake is van een gezonken cultuurgood. De makers hebben echter niet voor ogen gehad om deze hoge kunst te imiteren. In de volkskunst is minder sprake van traditiebewustzijn met een conservatieve houding, er worden gemakkelijker nieuwe invloeden van elkaar overgenomen hoewel sommige patronen wel in ere worden gehouden. Typische eigenschappen die door de geschiedenis heen bij volkskunst optreden, zijn het maken van een vlakke symmetrische compositie, het gebruik van bonte kleuren en ornamenten van natuurlijke vormen.²¹⁹

Dat er sprake zou zijn van volkskunst in Pompeii, zou met deze theorie slechts half kunnen worden bevestigd. In bijna alle gevallen is er niets bekend over de bewoners van de huizen, laat staan over hun opleidingsniveau. Of zij kunstenaars zijn geweest, is niet bekend.²²⁰ Aan de andere kant stemmen de meeste uitbeeldingen qua compositie met elkaar overeen. Er is steeds sprake van eenzelfde grondschema, onafhankelijk van het feit of laren alleen, met de *genius* of met *genius, penaten*, offerdieren en *vicomagistri* zijn weergegeven. De figuren staan telkens tegen een neutrale, meestal witte achtergrond naast elkaar. Er treden geen overlappingen op en de vrije ruimte groot is vaak groot wat wordt versterkt door het frontale aanzicht waarin de scene is weergegeven. Om de figuren heen zijn vaak guirlandes

---

²¹⁷ Fröhlich, *Lararien- und fassadenbilder in den Vesuvstädten* 191 en 193.

²¹⁸ Hauser, *Philosophie der Kunstgeschichte* (Michigan 1958)

²¹⁹ Fröhlich, *Lararien- und fassadenbilder in den Vesuvstädten* 201.

²²⁰ Fröhlich, *Vesuvstädten* 203.

als ornament toegevoegd en, typisch voor de *arte plebeja*, de composities zijn meestal symmetrisch.²²¹ Over de bewoners van de *domussen* in Ostia met een lararium is iets meer bekend dan die van beide Vesuviussteden. Deze waren in het bezit van aristocraten en werden beheerd door ‘*middlemen*’. Bakker is van mening dat de kwaliteit van de schilderijen een hoge status verraden waardoor we hier niet met volkskunst te maken hebben.²²² Die gedachte is niet onrealistisch, de lararia in Ostia waren veel jonger dan die in Pompeii en Herculaneum waardoor er sprake kan zijn geweest van een andere ontwikkeling.

3.3 Larenaanbidding, slavencultus?

In Ostia bevindt zich de *Casaggiato dei Molini*, een werkplaats die heeft gediend als timmermanswinkel en bakkerij. In dit gebouw bevindt zich een cultuskamer die bekend staat als de *Sacello del Silvano*, genoemd naar de god Silvanus die hier werd aanbeden. In de kamer zijn een schrijn, een altaar en vier lararia in de vorm van muurnisjes aangetroffen. Er zijn circa vijftig beeldjes gevonden, bronzen dan wel zilveren en een grote marmeren laar van circa zevenendertig centimeter, een uitzonderlijk exemplaar. In het gebouw zijn twee schilderijen van Silvanus aangebracht, één naast de ingang aan de straatkant, de ander in de cultuskamer. Vooral de laatste betreft een fraaie versie.²²³

In de cultuskamer zijn ook andere figuren uitgebeeld. Op de westmuur bevindt Silvanus zich binnen een frame van bijna een meter hoog. Naast hem zijn een vogel, een *gorgoneion*²²⁴ en een dolfijn weergegeven. Silvanus houdt een tak en een mes vast. Hij staat naast het altaar, bijgestaan door een hond. Links van hem zijn drie paarden te zien en een mannelijke figuur met een scepter of lans. Aan de rechterkant van Silvanus staat een figuur waarvan alleen de rechterarm met lans of scepter nog over is. Bij deze figuren gaat het, afgaande op de attributen, waarschijnlijk om een *dioscourus*. Op de oostelijke muur is er een rij met figuren waarbij de eerste een mantel om de heupen draagt en een lans of een scepter in de hand heeft. Het bovengedeelte van zijn lichaam is naakt. Bakker is van mening dat het hier een keizerafbeelding betreft, waarschijnlijk geïnspireerd op de Augustus van Primaporta. Deze Augustus is in de beeldende kunst een voorbeeld van een grondtype en zeer bekend omdat vele kopieën van het beeld door het rijk verspreid stonden. Naast deze keizerfiguur staat een kleine Harpocratus die een *cornucopiae* vasthoudt en zijn lippen met zijn vinger

---

²²¹ Fröhlich, *Lararien- und fassadenbilder in den Vesuvstädten* 111.

²²² Bakker, *Living and working with the gods* 52.

²²³ Bakker, *the gods* 65.

²²⁴ Ornament van een gorgonenkop met slangen als hoofdhaar.

aanraakt.²²⁵ Hij staat bij de voeten van een Isis met een *sistrum*.²²⁶ De vierde figuur is een Fortuna ook met een *cornucopiae* in haar hand, in haar andere hand het stuurwiel. Naast Fortuna staat een mannelijke figuur, ook in het bezit van een *cornucopiae*. Rond zijn hoofd heeft waarschijnlijk een nimbus gezeten maar dat is door de beschadiging niet met zekerheid vast te stellen. Bakker denkt dat dit figuur waarschijnlijk een *genius* is geweest. De laatste figuur was op deze wand betreft ook weer een grondtype, de Lyssipische Alexander de Grote, bijna geheel naakt uitgebeeld met een mantel om de schouder, in de handen een scepter en lans, om zijn hoofd een nimbus. Op de noordelijke muur staan een keizer, Harpocrates, Fortuna, Annona en een *genius*. Op de vloer is een zwart-wit mozaïek aangebracht met een afbeelding van een *victimarius*, een assistent bij het offer. Hij houdt een bijl boven zijn hoofd.²²⁷

Silvanus was één van de populairste goden uit de keizerlijke periode. Daarom is het gek dat hij had geen staatstempel of publiek festival had en vooral in de privésfeer werd aanbeden. Hij past wel bij de oorspronkelijke natuur van de huisgoden. Silvanus was de god van de bossen en tuinen, van de wijnstok en de villa maar ook de god van de grenzen. Hij werd vaak uitgebeeld met mes en tak, attributen die verwijzen naar de tuin. Hij werd regelmatig weergegeven met hond die moet worden gezien als de bewaker van het stuk grond.²²⁸ Eigenlijk kunnen al deze elementen worden beschouwd als een kleine samenvatting van de huisreligie, is hij een god waarin alle belangrijke fenomenen van die huisreligie samenkomen. Silvanus werd voornamelijk aanbeden door slaven en vrijgelatenen, in het bijzonder die van de keizer.²²⁹

In de grote gebouwen als de *Casaggiato dei Molini* waren er cultusgemeenschappen van vrijgelatenen en slaven. Deze gemeenschappen, *collegia larum* of *collegia familiae*, droegen zorg voor de cultus van de *Lares Familiares*. Zij kozen uit eigen gelederen de leden voor de *magistri* die werkzaam waren bij de *compitalia*.²³⁰ Het bestaan van zulke cultusverenigingen komt vooral tot uiting in de benoeming bij wijdingsinscripties.²³¹ Het is een aanwijzing die spreekt voor het idee dat lararia toch door slaven werden gebruikt. Er zijn meer van dit soort aanwijzingen. Meer dan de helft van de lararia van Pompeii en

---

²²⁵ Bakker, *Living and working with the gods* 151.

²²⁶ Egyptisch muziekinstrument.

²²⁷ Bakker, *Living and working with the gods* 150-152.

²²⁸ Bakker, *the gods* 155.

²²⁹ CIL V 5557, CIL VI 619, 648, 658, 659 en 676, CIL IX 3421, CIL XIV 5, 4328, 4320, 4326, 4327, 4329.

²³⁰ Fröhlich, *Lararien- und fassadenbilder in den Vesuvstädten* 32.

²³¹ CIL II 1980, CIL IX 725, 2996, CIL X 773,860, 861

Herculaneum bevond zich in de kleinere bescheiden huizen waar niet-elite woonde.²³² De concentratie van de lararia in gebouwen van de elite, zoals de beschreven *Casagiato*, ligt voornamelijk in de niet-representatieve kamers. In de passage van Vitruvius bleek al dat niet iedereen zomaar in elk vertrek van het huis mocht komen.²³³ Er waren echter ook plekken waar bedienden en slaven zich voornamelijk ophielden. In de rijke huishoudens kwamen sommige slaven overal, ook in de slaapkamers en de eetkamer maar ze waren toch vooral aanwezig in de keuken en de werkplaatsen, vertrekken waar de meesters zich juist niet veel ophielden.²³⁴

Lararia kwamen vaak voor in keukens en op bedienerplekken. Dat suggereert dat ze speciaal voor slaven waren, en zo bijdroegen aan de formatie van een collectieve slavenidentiteit in het huis.²³⁵ Ook in Pompeiaanse stadsvilla's als *het huis van Menandro* of *het huis van het Labirint* bevinden de lararia zich in de niet-representatieve woongedeelten.²³⁶ In het *huis van de Vettii* bevindt het lararium zich in het bediendegebied naast de keuken terwijl in Pompeiaanse keukens vaak de beeltenis van Fortuna is te vinden. En ook juist zij was onder slaven en bedienden populair. In Pompeii was er bijvoorbeeld een Fortuna-Augustustempel die net als bij de *compiti* werd geleid door de *ministri*.²³⁷ Deze aan de huiscultus verwante *compiti* werden door slaven en vrijgelatenen op de kruispunten in het stadskwartier geleid.²³⁸

3.4 *Compita*

Augustus had met zijn religieuze veranderingen de traditie van de larenverering voortgezet en deze tegelijkertijd een nieuwe betekenis gegeven. Door van de traditionele huiscultus een staatscultus te maken en deze te verbinden aan de persoon van de keizer, kwam de larenverering terecht in het milieu van de heersercultus. Dat heeft Augustus heel subtiel aangepakt. Hij maakte van de laren in de *compiti*, *Lares Augusti* en liet, net als in de huiscultus, in de beeltenis een *genius* tussen de laren positioneren. Deze *genius* werd natuurlijk een *genius Augusti* waardoor de huisgoden onopgemerkt tot het Juliaanse gen werd

---

²³² Fröhlich, *Lararien- und fassadenbilder in den Vesuvstädten* 29.

²³³ Zie noot 52.

²³⁴ Wallace-Hadrill, *Houses & society in Pompeii & Herculaneum* 39.

²³⁵ Balek, *Roman domestic art and early house churches* 53.

²³⁶ Fröhlich, *Lararien- und fassadenbilder in den Vesuvstädten* 29.

²³⁷ Fröhlich, *Vesuvstädten* 42.

²³⁸ *Ibidem* 21.

gemaakt. Zoals de *paterfamilias* voor zijn huishouden, maakte de *paterfamilias* van het Rijk, de keizer beslissingen voor Rome.²³⁹

Eenmaal tot staatscultus geworden, viel onder de verantwoordelijkheid van de *compitalia* onder een staatsorgaan, de *collegia compitalicia*. Aan het hoofd daarvan stonden vier *magistri vici* die werden bijgestaan door hun *ministri*. Zij droegen er zorg voor dat de geruïneerde schrijnen van de *compiti* op de kruipunten werden gerestaureerd en omgevormd tot schrijnen van *Lares Augusti*. Er zijn behoorlijk wat van deze *compiti* uit verschillende steden overgeleverd. Daarop is inderdaad te zien dat er een grote rol in de cultus was weggelegd voor de *magistri*. Alleen in Pompeii telt Boyce er al dertig hoewel Bakker claimt dat er maar drieëntwintig zijn.²⁴⁰ Afgaande op het laagste aantal zijn het er nog steeds behoorlijk wat.

Ook bij de *compiti* werden soms meerdere goden naast laren en *genius* uitgebeeld. Dat is bijvoorbeeld te zien in het *compitum* met de twaalf goden. Te zien zijn (van links naar rechts) Jupiter, Juno, Mars, Minerva, Hercules, Venus, Mercurius, Proserpina, Vulcanus, Ceres, Apollo en Diana. Omdat het hier een publiek schrijn betreft heeft men er waarschijnlijk voor gekozen om prominent de hoofdgoden weer te geven. In Ostia staat het best bewaarde *compitum* op de *Piazza dei Lari*. Het betreft een marmeren altaar dat vóór de *het huis van Diana* staat. Het schrijn is gedecoreerd met reliëfs waarin laren worden bijgestaan door faunen en een offerende Hercules. In de inscriptie staat dat het schrijn is gewijd aan de *Lares Vicinales* door één of meerdere *magistri*.²⁴¹ Het reliëf is behoorlijk beschadigd maar toch is te zien dat de god Hercules centraal staat uitgebeeld.²⁴² Ook hier speelt een andere god dan een laar of *genius* de hoofdrol, duidelijk verschillend van de huiselijke *lararia*.

Dat dit niet altijd het geval is, blijkt uit een *compitum* waarop te zien is dat de staatscultus op gelijke wijze werd beleden als de huiscultus, de *Vicus Aesculeti* uit Rome. Er staan vier figuren uitgebeeld, waarvan niet met zekerheid is te zeggen of het om vrijgeboren Romeinen gaat of om vrijgelatenen. Zij verwijzen naar de *vicomagistri* die zorg droegen voor de cultus. In dit geval zijn ze bezig met de uitvoering van het offer. Ze dragen daarbij de top van hun toga over hun hoofd. Dit stond symbool voor de *pietas* waarover eerder is gesproken.²⁴³ Augustus had sinds zijn religieuze hervormingen zichzelf vele malen op deze

---

²³⁹ Niebling, *Beginn des compitalkultus* 309.

²⁴⁰ Bakker, *Living and working with the gods* 125. Op pag. 126-127 staat een opsomming met welke *compiti* er in Pompeii te vinden zijn.

²⁴¹ CIL XIV SI 4298

²⁴² H. Bloch, 'A monument of the Lares Augusti in the Forum of Ostia', *The Harvard Theological Review*, vol. 55 No. 4 (October 1962) 223. en Bakker, *Living and working with the gods* 119.

²⁴³ Zie noot 49

wijze laten uitbeelden om deugd te promoten. Het was een manier om zichzelf als de hoofdpriester, de *pontifex maximus*, van de staatsreligie neer te zetten.²⁴⁴ De vier *vicomagistri* dragen allen een laurierkroon waardoor ze zich onderscheiden van de Laren die zich op de andere zijden van het monument bevinden. Deze dragen namelijk een lauriertak in hun hand.

(Afbeelding 3 en 4, Compitum Vicus Aesculeti)

De *magistri* worden bijgestaan door de *victimarius* en de *tibicen*, de offerdienaar en de fluitspeler die bij de ceremonie van de huiscultus ook aanwezig waren. Eén van de *magistri* houdt een *patera* vast, de ander een staafje wierook. In de scene worden een varken en een stier geofferd wat niet vreemd is. In de huiselijke lararia staat regelmatig het varken als offerdier afgebeeld en uit de antieke teksten is ook naar voren gekomen dat varkens en zwijnen aan laren werden geofferd. De Stier is echt bedoeld als offerdier voor de keizer, in dit geval geofferd aan zijn *genius*. De dieren worden vastgehouden door figuren met een ontbloot bovenlijf, de *victomarii*, dat ze veel kleiner zijn uitgebeeld maakt duidelijk dat ze minder hoog in aanzien stonden dan de *magistri*. De linker *victomarius* draagt een *mallet*, een houten hamer, om het dier buitenwesten te slaan. De andere zit geknield achter het offerdier waardoor alleen zijn ontblote borst en zijn laurierkroon zichtbaar zijn. Er is een inscriptie die luidt: LARI[us] AUGUST[is], gevolgd door de namen van de vier *magistri* en een laatste regel die het jaartal aangeeft. Het altaar was opgericht sinds het negende jaar na aanstelling van de *magistrii*.²⁴⁵

²⁴⁴ Clarke, *Art in the lives of ordinary Romans* 81-82.

²⁴⁵ Clarke, *ordinary romans* 85.

Deze monumenten zijn niet alleen in de Vesuviussteden en Ostia teruggevonden, ook uit Rome is er een aantal overgeleverd. Bijvoorbeeld het *compitum* uit de *Via di S. Martino ai Monti*. Bij dit schrijn is duidelijk te zien dat er sprake is geweest van twee bouwfases. De oudste periode is nog niet gedateerd maar de meest recente komt zeker uit de Augstelsche periode en vormt het bewijs dat Augustus de *compitalia* daadwerkelijk op liet knappen. Een ander voorbeeld betreft het *Compitum Acilium*. Net als bij de *Martino ai Monti* is er hier sprake van een podium met vier marmeren treden. Aan het eind van het podium staat een *cella* met aan de voorkant twee zuilen die het dak droegen. Het monument ziet eruit als de vele *aediculae* in Pompeii. Er is een inscriptie uit 5 v.C. op de marmeren architraaf aangebracht, waarin de *mag(istri) vici compiti acili* worden genoemd. Dan is er nog een *compitum* dat tegen de buitenmuur van het *Atrium Vestae* was gebouwd. Het gaat opnieuw om twee zuilen op een podium die een pediment dragen. Dit *compitum* is volgens Bakker waarschijnlijk afkomstig uit de tweede eeuw n.C., wat hij afleidt van een inscriptie, gevonden op het *Forum Romanum*. Daarin wordt gesproken over de herbouw van de *aedicula reg(ionis) VIII Vico Vestae* in het jaar 223 n.C. Dit geeft zoals het al genoemde voorbeeld in Ostia aan dat ook in Rome de aanbedding van laren en *genius* tot ver in de derde eeuw doorliep.²⁴⁶

3.5 Laren in de kunst

In de lararia zijn de laren gemakkelijk te herkennen. Buiten het feit dat ze de hoofdsce­ne steevast flankeren, zijn ze bijna altijd op dezelfde wijze uitgebeeld. Ze hebben lang krullend haar, een jeugdig voorkomen, dragen een korte tuniek en laarzen. In hun handen hebben ze vaak een attribuut vast. Ten eerste zijn er de laren die een *cornucopia* en een *patera* vasthouden. Deze laren zijn altijd gekleed in *chiton* met mantel. Ten tweede is er de groep laren die water laat stromen uit de *rhyton*, hoog in de rechterhand vastgehouden, naar de *patera* laag in de linker. Deze laren dragen vaak enkel een *chiton* en zijn bijna altijd in dansende pose en in paren uitgebeeld. Deze laren komen veruit het meest voor.²⁴⁷

Er is al een paar keer aan de orde gekomen dat de eerste groep laren in verband kan worden gebracht met Griekse *dioscouri*. Genoemd zijn de *Lares Praestites* waarover

---

²⁴⁶ Bakker, *Living and working with the gods* 124-125.

²⁴⁷ Fröhlich, *Lararien- und fassadenbilder in den Vesuvstädten* 120-121.

Ovidius, Plutarchus en Varro hebben geschreven waarbij het ging om twee jeugdige figuren met hond.²⁴⁸ De beelden zijn er niet meer waardoor het maken van een beeldvergelijk onmogelijk is. De zogenaamde Caesiamunten zijn er nog wel. Deze munten uit 104 v.C. dragen een beeltenis van twee jongeren in zittende pose, in hun hand dragen ze een speer en tussen hen in zit een hond. Rondom de inscriptie is een monogram van het woord LARE aangebracht.²⁴⁹

(Afb. 5 Caesiamunt)

Naast een oorspronkelijk verband met de *dioscouri*, beschouwen onderzoekers de laren als een cultus van *chthonische* aard. Dat komt niet in de laatste plaats door de *dioscouri* die werden uitgebeeld als de beschermers met de hond. Uitbeelding van honden bij *chthonische* culten is een bekend gegeven. Zo werd bij de Grieken Hecate, godin van de doden, soms gerepresenteerd als hond, een ander voorbeeld betreft het offeren van honden aan Genita Mana, een godin die in nauw verband stond met Mania en *Manes*.²⁵⁰

Ondanks dat het *chthonische* karakter van de larenverering bijna niet uit is te sluiten, eerder gebleken uit de in hoofdstuk twee langsegekomen literaire getuigenissen, beeldde men in de lararia het type laar uit dat niet op een *dioscuros* leek. Wissowa zegt dat men pas na de Augustelische religieuze hervormingen via de *compitacultus* dansende laren in huisculten uitbeeldde. Er is sprake van een geleidelijke overgang. Dansende laren kwamen in de huisculten ook al eerder voor, zei het in veel mindere mate. Het motief van de dansende laar met *rhyton* en *patera* zijn in die gevallen volgens Wissowa's geïnspireerd op voortstellingen van laat Griekse typen uit Zuid-Italië en Delos. Het bewijs daarvoor vindt hij bijvoorbeeld in de *rhyton*, een element met een Griekse vorm waarschijnlijk afkomstig was uit het nabije oosten dat letterlijk "stroom" betekent.²⁵¹ In Zuid-Italië tonen de laren gelijkenissen met de leden van de stoet die Bachus volgden.²⁵² Voor de Delische laren geldt dat ze naast de danspose overeenkomsten kennen in kleding en attributen met de laren op de *compita*. Fröhlich plaatst hier terecht kanttekeningen bij die nuances aanbrengen. Bij de Delische laar ontbreekt het offermotief met *rhyton* en de *situla*, en deze laren bewegen veel sterker dan de Romeinse

²⁴⁸ Waites, *The nature of the lares and their representation in Roman art* 250.

²⁴⁹ Waites, *The nature* 252.

²⁵⁰ Ibidem 251.

²⁵¹ Orr, *Roman domestic religion* 26-28

²⁵² Waites, *The nature of the lares and their representation in Roman art* 254.

laren. Romeinse laren zijn in frontale pose afgebeeld en niet zoals de Delische variant verkort of *en profiel*.²⁵³

Er zijn laren die niet aan de criteria van deze twee subgroepen voldoen. Bijvoorbeeld de laren uit Sacellum, weergegeven in groene broek en zwarte schoenen. Op geen andere plek zijn laren gevonden die een broek dragen. Orr is van mening dat er hier een verband is met oriëntale culten omdat het dragen van broeken vaak wordt geassocieerd met culten van Mithra en Magna Mater.²⁵⁴ Hier is in de literatuur geen reactie meer op gekomen. Het lijkt erop dat er in Sacellum sprake is van een variant die verder geen invloed meer heeft gehad. Veel minder een uitzondering vormen de overgeleverde driedimensionale beelden van laren.

Er is gebleken dat er behoorlijk wat beeldjes van huisgoden zijn gevonden.²⁵⁵ Het ging daarbij niet alleen om laren, ook andere godheden kregen in de vorm van kleine sculptuurtjes een plek in de lararia. Bij larenbeeldjes, gevonden in *domussen* is bijna altijd van een laar in een danspose.²⁵⁶ Er zijn ook voorouderportretten en beeldjes van andere goden gevonden. In de tuin van *casa degli amorini dorati* bijvoorbeeld zijn beeldjes van Jupiter, Juno, Minerva Mercurius en Fortuna ontdekt. Op andere plekken zijn er bronzen beeldjes van Mars, Mercurius, Bacchus, Venus rondom lararia tevoorschijn gekomen.²⁵⁷ In *het huis van Menandro* is een houten beeld van een zittende jonge man in de pose gelijk aan die van de *dioscouri* gevonden²⁵⁸ en in Canuntum, een Romeinse nederzetting aan de Donau, zijn een marmeren beeldje van een *genius* en drie bronzen laren gevonden. De larenbeelden stonden niet altijd in maar ook rechts en links van een nis. Daardoor waren er verbindingen met de schilderkunst mogelijk en dat kwam regelmatig voor.²⁵⁹

3.6 Lararia van Pompeii, Herculaneum en Ostia

Om kort te gaan, lararia zijn de schrijnen in de *domus* waar de huisgoden werden vereerd en de laren de hoofdrol speelden. Er zijn vaak een *genius* en een slang te zien en in veel lararia komen ook andere goden voor, behorend tot de groep van de *penaten*. Lararia zijn voornamelijk gevonden in Pompeii, Herculaneum en Ostia.²⁶⁰ Dat komt waarschijnlijk omdat

---

²⁵³ Fröhlich, *Lararien- und fassadenbilder in den Vesuvstädten* 123.

²⁵⁴ Orr, *Roman domestic religion* 135.

²⁵⁵ Zie noot 24

²⁵⁶ Fröhlich, *Lararien- und fassadenbilder in den Vesuvstädten* 122.

²⁵⁷ Orr, *Roman domestic religion* 148.

²⁵⁸ P.M. Allison, *Pompeian Households. An Analysis of the material culture* (Los Angeles 2004) 145.

²⁵⁹ Fröhlich, *Lararien- und fassadenbilder in den Vesuvstädten* 111.

²⁶⁰ Orr, *Roman domestic religion* 138.

de tijd in deze steden op een bepaald moment stil is gezet. Pompeii en Herculaneum werden in 79 n.C. onder de as van de vulkaanuitbarsting van de Vesuvius begraven. Ostia werd tussen de zesde en achtste eeuw verlaten en werd een stad die slechts nog bruikbaar was als bron voor bouw materiaal. Pompeii moet een zeer vrome stad zijn geweest omdat in veel *domussen* lararia zijn gevonden.²⁶¹ Dat geldt voor Herculaneum in mindere mate. Wat betreft Ostia zijn er een kleine honderd religieusgebonden items ontdekt waarvan slechts zestien in de *domus*, een stuk minder dus.

Het soort lararia alsmede het aantal is per stad verschillend. Boyce heeft uitvoerig onderzoek gedaan naar de lararia in Pompeii en kwam tot de conclusie dat er in die stad ruim 250 lararia zijn. In zijn categorisering komt hij tot zesentachtig lararia in keukens, achtenvijftig in een *peristyle*, zesenvijftig in een atrium, zevenenveertig in tuinen, vijf bij de entreehal en één in een *triclinium*. In Herculaneum zijn veel minder lararia met schilderijen aangetroffen waarbij het vrijwel steeds een lararium van het nistype betreft.²⁶² Wel zijn er daar, in tegenstelling tot Pompeii, opvallend veel houten altaartjes gevonden. In Pompeii zouden ze echter door toedoen van vuur kunnen zijn vergaan maar het blijft vreemd, beide steden werden immers onder de as van de vulkaan begraven. Het zou wel kunnen verklaren waarom er geen lararia zijn gevonden in Pompeii's grote huizen.²⁶³ Ook in Ostia gaat het vrijwel in de meeste gevallen om lararia van het nistype. Net als in de Vesuviussteden zijn sommige nisjes beschilderd, andere weer niet. *Aediculae* komen ook in de Rome's havenplaats voor. Ostia geeft vooral belangrijkste informatie omdat de voorbeelden van huisreligie uit de tweede eeuw n.C. komen wat de lange continuïteit binnen privéreligie aanduidt. De meeste schrijnen in Ostia komen namelijk uit periode van 160-250 n.C.²⁶⁴

Uit de antieke literatuur is gebleken dat laren de belangrijkste positie in de huisreligie. Daarnaast spelen daar de *genius*, de *penates* en de *manes* een belangrijke rol. Dat beeld wordt ondersteund door de archeologische overlevering. Ook daarin spelen de laren, vooral in Pompeii, een voorname positie die ze delen ze met de *genius* en de slang. Bij de compositie werd vaak uitgegaan van een grondschema waarbij de *genius* zich bevindt tussen de laren en bij een altaar bezig is met de uitvoering van een offer. De *genius* is te herkennen aan zijn toga en in tegenstelling tot de laren staat hij in een kalme pose uitgebeeld. Soms bezet hij zelfs het decor zonder laren maar dat komt niet vaak voor.²⁶⁵ De flankerende laren gieten in dansende

---

²⁶¹ Wachsmut, *Aspekte des antiken und mediterranen hauskults* 52.

²⁶² Orr, *Roman domestic religion* 130 en 134.

²⁶³ Orr, *religion* 134. en Fröhlich, *Lararien- und fassadenbilder in den Vesuvstädten* 30.

²⁶⁴ Bakker, *Living and working with the gods* 112.

²⁶⁵ Orr, *Roman domestic religion* 101.

pose wijn uit hun *rhyton* in een *patera* of *situla*.²⁶⁶ Onder de *genius* en de laren werd er vaak een slang uitgebeeld, het dier dat ook in de antieke literatuur wordt gekoppeld aan de huiscultus.

In de lararia zijn verschillende typen slangen te onderscheiden. Zo is er een soort dat lijkt op een adder. Het hoofd is groter dan de nek en hij heeft twee grote tanden in zijn bek. Zijn lichaam is bedekt met een regelmatig motief. Dit slag draagt net als een ander type een kam en een baard. Dat andere type betreft echter geen adder omdat het hoofd niet dikker dan het lichaam. Ze hebben ook geen tanden en zijn dus niet giftig.²⁶⁷ Er is ook nog een soort die naturalistisch is weergegeven, het betreft opnieuw een niet giftige slang. Hij heeft geen tanden, geen dikkere kop en geen baard of kam. Deze wordt vaak uitgebeeld in de lararia in de tuinen, behalve in Pompeii.²⁶⁸ De andere slangen komen niet aanwijsbaar duidelijk in lararia op specifieke plekken voor. Ook treden ze nooit, zoals bij de *genius* nog wel het geval was, alleen op. Ze zijn altijd in combinatie met laren en *genius* uitgebeeld. Op de façadebeelden komt de slang zelfs helemaal niet voor. In Pompeii zijn er 191 aanwijsbare slangen in de lararia. De grootste groep bestaat uit een voorstelling waarbij één of twee slangen zijn uitgebeeld, te midden van planten en struiken bij een altaar waarbij een ei, dennenappels en vijgen zijn afgebeeld.²⁶⁹ Het ei en de dennenappel worden vaak in verband gebracht met onsterfelijkheid.²⁷⁰

Het duiden van de slangen levert veel moeilijkheden op omdat ze bij zoveel culten voorkomen. In de antieke literatuur blijkt dat ze veel verschillende betekenissen hebben, voor de archeologische overlevering valt er wel iets meer te zeggen. Wanneer slangen in paren zijn uitgebeeld heeft de mannelijke een kuif en baard en is de andere automatisch vrouwelijk. Volgens Wissowa zijn deze slangen verschijningen van de *genius* van de *paterfamilias* en de *genius* van diens vrouw, Juno.²⁷¹ Fröhlich is het daar niet mee eens, hij sluit zich aan bij die antieke literatuur waarin slangen werden geïnterpreteerd als de bezorger van goede voortekens. De slang staat in dat licht gezien in de traditie die er in Egypte en Griekenland was. Daar hield men huisslangen, *agathodaimones* omdat men dacht dat ze voorspoed brachten. De slang in de larariabeelden kan op die wijze worden geïnterpreteerd, men vraagt de goden immers om goede bijstand voor de *familia*. Ook het feit dat hij vaak is uitgebeeld tussen struiken en planten kan een aanwijzing zijn. Al meerdere malen is de *chtonische* aard

---

²⁶⁶ Fröhlich, *Lararien- und fassadenbilder in den Vesuvstädten* 28.

²⁶⁷ Orr, *Roman domestic religion* 74.

²⁶⁸ Orr, *religion* 75.

²⁶⁹ Fröhlich, *Lararien- und fassadenbilder in den Vesuvstädten* 56.

²⁷⁰ Orr, *Roman domestic religion* 105.

²⁷¹ Fröhlich, *Lararien- und fassadenbilder in den Vesuvstädten* 57.

van de huiscultus aan de orde geweest. De positionering tussen de het loof kan wijzen op de aardegebonden natuur van de slang. Tot slot wijst Fröhlich erop dat het optreden van slangen in paren misschien op kunstzinnige grond werd gedaan, vanwege de symmetrie net als bij laren het geval kan zijn geweest.²⁷²

Hier een fragment uit een lararium uit Pompeii van twee slangen die zich tussen de planten bij een altaar bevinden. Er is duidelijk te zien dat het gaat om een mannetjes- en vrouwtjesslang, de rechter heeft een kam en een baard, de linker alleen een kam. Op het altaar liggen twee eieren en in het altaar is de figuur van een *genius* te zien. Het fragment maakt onderdeel uit van een scene waarbij boven de slangen laren, een *genius*, een *tibicen*, een *camillus* en een *vicimagi* staan uitgebeeld.

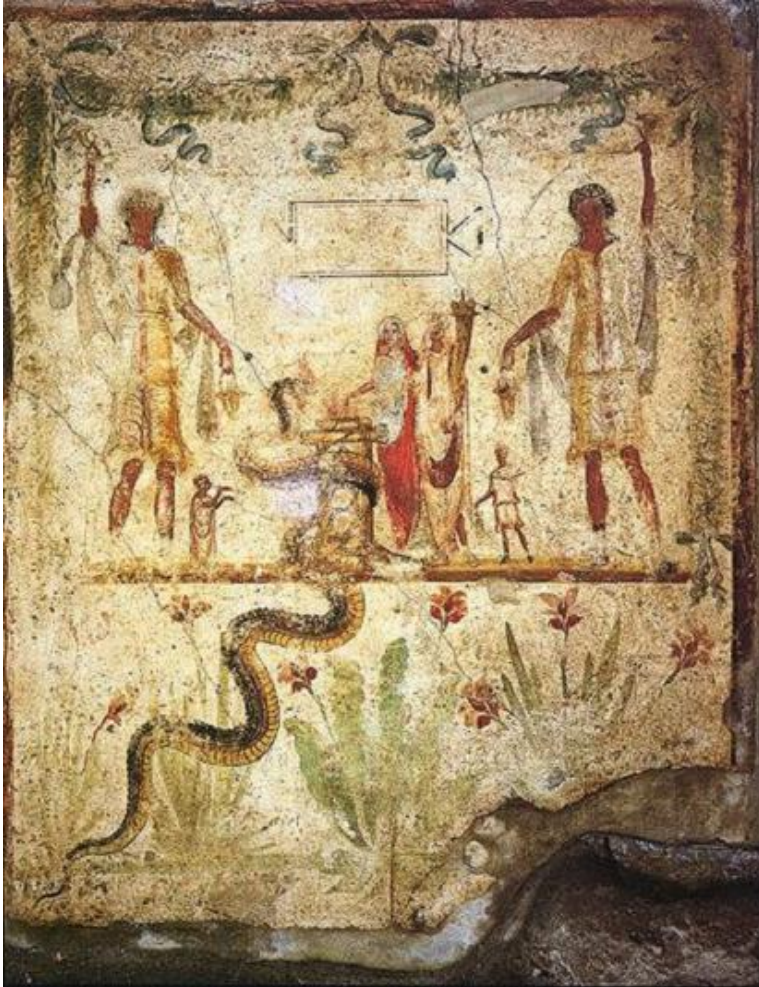
(Afb 6. Fragment van lararium met twee slangen)

Andere figuren dan deze die in de lararia zijn afgebeeld zijn onder te verdelen in menselijke figuren of goden. De uitbeelding van menselijke figuren geven een beeld van hoe de huiscultus werd beleden. Een aantal rollen die in die huiscultus werden vervuld zijn regelmatig te zien in de schilderijen. Zo is er het beeld van de *camillus*, de persoon die de offerschaal draagt. Hij wordt altijd in een rechtstaande pose weergegeven, gekleed in een tunica. Naast de offerschaal heeft hij vaak een guirlande vast. Ook de *tibicen* wordt regelmatig bij de voorstelling betrokken. Hij staat vaak licht verkort tot het altaar afgebeeld en bespeelt met beide handen de dubbelfluit. Net als de *camillus* staat hij stil. De fluitspeler draagt of een toga of een tunica. De *vicimagi* was belast met de uitvoering van het offer. In de lararia staan ze altijd gebukt over het zwijn terwijl ze de kop en de staart vasthouden. Soms dragen ze ook nog het offermes.²⁷³ Deze mensfiguren worden in de scène soms bijgestaan door andere goden. Deze goden behoren tot de groep van de Penaten, de goden die waren uitgekozen door de *paterfamilias*, die meehielpen om het huis tegen kwade invloeden te beschermen.

²⁷² Fröhlich, *Lararien- und fassadenbilder in den Vesuvstädten* 61.

²⁷³ Fröhlich, *Vesuvstädten* 114-115 en 117.

(Afb. 7 Lararium)

In de keuken van het huis van *Julius Polybius* in Pompeii bevindt zich een lararium waarop laren, een genius en een Juno zijn uitgebeeld. De genius en de Juno zijn half zo groot als de laren die de scène flankeren. Ze maken een offer op het altaar in het midden van de voorstelling. Ze dragen beide een toga, de Juno een roze en de genius een witte. De laren staan niet in een dansende pose maar dragen wel een *rhyton* en een *patera*. Aan de rechterkant staat tussen de laar en de genius een *camillus* met een offerschaal, aan de andere kant naast het altaar staat de *tibicen*.

In de scène daaronder kruipt een slang tussen de planten door omhoog naar het altaar. Zijn bovenlijf heeft zich daar omheen gekronkeld. De kop is niet groter dan het lichaam en er zijn ook geen giftanden te zien. Aan de bovenkant van de voorstelling zijn guirlandes te zien. In deze scène zijn andere goden afwezig.

Boyce heeft in Pompeii gekeken naar *Penaten* die in de lararia zijn uitgebeeld. Hij kwam tot de conclusie dat er twaalf keer een Isis Fortuna was te zien, tien keer een Vesta en acht keer een Bacchus. Hoewel er vele varianten in de uitbeeldingen zijn, is er net als bij de laren een grondtype te herleiden. Isis Fortuna is bijvoorbeeld altijd frontaal weergegeven en draagt in haar linkerarm een hoorn terwijl ze met haar rechterhand een stuurwiel heeft vast gepakt. Ze draagt meestal een *chiton* en vaak is er naast haar figuur een globe toegevoegd waarop een Fortuna staat. Deze ligt soms ook rechts aan haar voeten.²⁷⁴ Fortuna was een Italische god die al in de Romeinse koningstijd naar Rome was gebracht. Van origine was ze een agrarische god, later werd zij de god die het geluk kon brengen. Hierin was ze vooral een

²⁷⁴ Fröhlich, *Lararien- und fassadenbilder in den Vesuvstädten* 132.

populaire personificatie gedurende het vroege keizerrijk. Haar agrarische taken zijn wel te rijmen met de huiscultus; het brengen van voorspoed. Door Fortuna te aanbidden mocht men hopen op het geluk van een goede oogst.²⁷⁵

Isis Fortuna en Isis waren zeer populair in Pompeii. Isis was van origine een Egyptische godin maar huishoudens stonden open voor buitenlandse goden.²⁷⁶ Schilderingen van haar gingen samen met een Pompeiaanse voorliefde voor Egypte. Ook andere Egyptische goden als Anubis en Harpocratus werden nog wel eens in lararia uitgebeeld. Soms werden er Egyptische dieren toegevoegd op andere momenten koos men voor een mythisch thema waarin het land een rol speelde. Een populaire mythe betrof het verhaal van Io. Er zijn veel overeenkomsten tussen deze twee godinnen, zowel Io als Isis waren vrouwen die vol leed over de wereld dwaalden. Hoewel Io niet zoals Isis Egyptisch maar Grieks was, vonden beiden na hun omzwervingen onderdak in Egypte waar ze geboorte gaven aan een koningszoon. Isis werd een mens, Io eerst een koe maar eenmaal in Egypte werd ze ook weer mens. Isis zocht de wereld af naar haar dode man, Io naar haar gestolen kind. Beiden zouden uiteindelijk Egypte regeren.²⁷⁷ Mooie representaties van Io zijn te vinden in de *casa di Argos e Io* in Herculaneum en de *casa del Citarista* in Pompeii.²⁷⁸ Naast schilderingen zijn er veel bronzen beeldjes van haar gevonden en ze komt ook vaak voor in reliëfs en op munten.²⁷⁹

Over de rol van Vesta is vooral begin vorige eeuw gedebatteerd en momenteel bestaat er in de literatuur consensus. Omdat haar natuur onlosmakelijk is verbonden met de haard, gingen veel onderzoekers er aanvankelijk vanuit dat ze direct betrokken was bij de huiscultus waarin de haard een prominente plek speelde. In Pompeii is de godin een aantal keer uitgebeeld maar opvallend genoeg steeds op een werkplek en niet in een *domus* bij die haard. Fröhlich heeft geconstateerd dat Vesta moet worden gezien als de beschermgodin van de bakkers en die zienswijze wordt momenteel voor waar aangenomen. Buiten het feit dat ze in werkplaatsen of op winkelfaçades is uitgebeeld, is ze steeds afgeschilderd met een ezel die een molensteen draaiende houdt. Vijf van deze voorstellingen zijn aangebracht in een bakkerij zelf.²⁸⁰ Daarin wordt Vesta een aantal keer vergezeld door Annona, de personificatie van de graantoevoer, ook weer een teken van een nauwe band met het geliefde Egypte. In haar

---

²⁷⁵ Orr, *Roman domestic religion* 109.

²⁷⁶ Balek, *Roman domestic art and early house churches* 56.

²⁷⁷ Balek, domestic art 71-72.

²⁷⁸ Ibidem 64.

²⁷⁹ Fröhlich, *Lararien- und fassadenbilder in den Vesuvstädten* 133.

²⁸⁰ Fröhlich, *Vesuvstädten* 39.

rechterhand houdt Annona een *tessera frumentaria* vast, het formulier waarop diegene die daarvoor in aanmerking kwamen, gratis graan konden halen.²⁸¹

Het geldt niet alleen voor Vesta dat zij voornamelijk op werkplaatsen en bij winkels is uitgebeeld, ook Bacchus was een populaire god die op deze plekken is belichaamd. Bekend als de god van de wijn is hij vaak uitgebeeld naast een zittende panter die hij te drinken geeft. Bacchus draagt vaak een krans en een mantel die zijn lichaam slechts gedeeltelijk bedekt.²⁸² Hij kan worden gezien als de beschermgod van kroegen en taveernes.²⁸³

Bij plekken als winkels, werkplaatsen en taveernes zijn circa tweehonderd lararia gevonden.²⁸⁴ Bij de taveernes en werkplaatsen zijn de lararia gelijk aan die in de *domussen*. Dat betekent dat er in het beeldprogramma bijna altijd sprake is van een *genius* en laren. Vooral over de rol van de *genius* is geen zekerheid te geven. Het zou de *genius decuriae* kunnen zijn die voor enkele beroepen in cultusverband werd geëerd.²⁸⁵ Het is zeer onwaarschijnlijk dat bij de lararia in taveernes of herbergen de huisgoden van de herberg zelf werden geëerd. In de antieke literatuur is gebleken dat men niet aan de *genius* van iemand anders, in dit geval dus de waard, offerde. Waarschijnlijk waren op zulke plekken de lararia ingericht voor de reizende gasten. In die antieke literatuur bleek dat men ook aan de huisgod offerde wanneer men op reis was.²⁸⁶

In het geval van de winkels betreffen de religieuze schilderingen vooral façadebeelden. Lararia en façadebeelden stemmen in thematiek overeen, ze beelden beide privévroombheid uit. Het verschil zit hem daarin dat lararia zijn verbonden aan de huiscultus wat betekent dat er sprake was van offergereedschappen, als de *aediculae* of de draagbare altaren. Wanneer het offergereedschap ontbreekt, hoeft dat niet te betekenen dat het er niet is geweest, in Herculaneum zijn immers draagbare houten altaren gevonden. Deze kunnen ook in Pompeii aanwezig zijn geweest en inmiddels zijn vergaan. Toch valt aan te nemen dat de geschilderde beschermgoden op de façaden van huizen of winkels wel een heilig karakter hadden maar niet bij de huiscultus waren betrokken. Naast hun religieuze functie zorgden deze schilderingen ervoor dat de winkels opvielen.²⁸⁷ Deze scènes zijn onder te verdelen in drie groepen. Bij de eerste gaat het louter om de uitbeelding van religieuze ceremonies, bij groep twee lag de

---

²⁸¹ Bakker, *Living and working with the gods* 158.

²⁸² Fröhlich, *Lararien- und fassadenbilder in den Vesuvstädten* 129-130.

²⁸³ Orr, *Roman domestic religion* 110.

²⁸⁴ Orr, *religion* 99.

²⁸⁵ CIL VI 244 en 245

²⁸⁶ Fröhlich, *Lararien- und fassadenbilder in den Vesuvstädten* 36.

²⁸⁷ Clarke, *Art in the lives of ordinary Romans* 94.

nadruk duidelijk op het en de arbeid. De derde groep betreft een aantal allegorische uitbeeldingen, deze groep is veruit de kleinste.²⁸⁸

Vaak werd de beschermgod die hoorde bij het beroep in kwestie uitgebeeld, daarnaast maakten dan nog een aantal andere goden hun opwachting. Bij de façadeschilderingen is er veel minder sprake van uitbeeldingen met laren en *genii*. De meest voorkomende godheden waren Mercurius, de handels- en geluugod en Hercules Domesticus, de beschermer van huis en hof. Beiden werden ook gezien als de beschermers van de handel. Ze waren de goden van de winst, de verdragen en de gewichten. In die zin is het logisch dat juist deze goden zijn uitgebeeld op gebouwen met commerciële doeleinden. Minerva kwam veel voor bij ambachtswinkels en stond in de literatuur ook bekend als de handwerkgodin.²⁸⁹ Bacchus maakte vooral zijn opwachting op de façaden van taveernes en herbergen.

Anders gezegd, het aanbidden van huisgoden begon aanvankelijk op de velden maar die activiteit verhuisde later naar de *domus*. Aanvankelijk vond aanbidding plaats bij de haard, later bij speciaal gemaakte schrijnen, de *lararia*. Er ontstonden verschillende soorten die gaandeweg vaak werden voorzien van een beeldprogramma. Deze kunstuiting verschilde van de hoge kunst bij de publieke monumenten en wordt *arte plebeja* genoemd. Rijkversierde huisschrijnen zijn voornamelijk gevonden in de Vesuviussteden en Ostia. Aan de hand van de vertrekken waar de *lararia* zijn gevonden is verondersteld dat de cultus vooral populair was onder slaven maar deze these gaat kort door de bocht. Hoewel de verering bij de *compita*, nieuw leven in geblazen door Augustus, dat idee ondersteunt, is met geen enkele zekerheid te zeggen in hoeverre de cultus daadwerkelijk een slavencultus was. In de beeldspraak van de huisschrijnen staat vaak de *paterfamilias*, soms met vrouw, uitgebeeld en daarnaast zijn er andere deelnemers aan de ceremonie te zien. Er is geen aanleiding om deze als slaven te interpreteren. Dat is in de *compita* overigens anders, daar zijn duidelijk wel slavenrollen weergegeven en worden *vicomagistri* vaak bij inscriptie genoemd waardoor bekend is dat het om slaven of vrijgelatenen gaat. De *compitacultus* is overigens verschillend van de huiscultus.

Vanuit de antieke literatuur is duidelijk geworden dat niet is te achterhalen waar de oorsprong van de laren lag. Ook via de kunst is de herkomst niet te achterhalen. Er is te zien dat er een type laar is dat is afgeleid van de *dioscouri*, zoals Varro al had gezegd maar dat type laar komt veel minder voor dan de laar in dansende pose die in de *lararia* van de drie steden veelal is weergegeven. Naast laren is vaak de *genius* en een slang te zien, zoals ook in

---

²⁸⁸ Fröhlich, *Lararien- und fassadenbilder in den Vesuvstädten* 63.

²⁸⁹ Ovidius *Fasti*, III,809

de Romeinse letteren wordt gezegd. Hoe zij moeten worden geïnterpreteerd is ook niet met zekerheid te zeggen. Vaak wordt geduid op een chtonische verbinding.

Dat de cultus *chtonisch* van aard was lijkt zeker evident. Zeker wanneer de verhalen uit de literatuur met de beeldprogramma's worden gecombineerd is het niet raar om deze conclusie te trekken. Slangen kruipen over de grond, de plek waar de *chtonische* goden zich ophouden. De genius werd gezien als de geest van een voorouder. Het zijn elementen die een *chtonisch* karakter onderstrepen. De cultus lijkt niet verbonden te zijn met de godin Vesta. Dat wordt gesuggereerd door enkele Romeinse schrijvers maar deze godheid is eigenlijk alleen maar uitgebeeld op façades van winkels of in bakkerijen en niet bij de huisschrijnen. Ook andere goden worden op commerciële gebouwen uitgebeeld maar in die gevallen heeft tevens het commerciële belang voorop gestaan.

Pompeii en Herculaneum werden in 79n.C. onder de as bedolven waardoor de stad daar als het ware in haar tijd is bevroren. Het levert een beeld op van de huiscultus op dat moment. Ostia werd na de vierde eeuw langzamerhand verlaten, deze stad geeft daarom meer informatie over het voortbestaan van de huiscultus in die periode. Schrijnen in Ostia zijn gedateerd tot in die derde eeuw en datzelfde geldt voor de *compita* die uit Rome. Het bewijst dat de huiscultus gedurende meerdere eeuwen na het begin van de jaartelling populair is gebleven.

CONCLUSIE

De warmte van de zwoele nacht lag als een warme deken over *pagus* gespreid. Het was volle maan in een heldere sterrenhemel waardoor het behoorlijk licht was. Voor het huis lagen de gereedschappen, gebruikt voor de oogst. Het was net als een jaar geleden een goede pluk geweest. De *paterfamilias* had de slaap niet kunnen vatten. Zachtjes was hij de slaapkamer uitgeslopen om zijn vrouw niet te wekken. Hij had zijn voeten in zijn sandalen laten glijden en in het voorbijgaan aan het *lararium* met zijn hand over het beeldje van de laar gestreeld. Alles was weer gelukkig weer goed gekomen. Buiten hoorde hij in de verte wat uitgelaten stemmen. Dat moesten nog wat slaven zijn die vierden dat de oogst was binnengehaald. De *paterfamilias* ging op het bankje voor de *domus* zitten en liet zien gezicht in zijn handen rusten. Wat was het jaar snel gegaan! Hij herinnerde zich hoe zijn kleinzoon trots was geweest omdat het fluitspel tijdens de *Terminalia* buitengewoon was verzorgd, hij had zich zorgen om niets gemaakt. Zijn broertje zou het komende jaar aan de beurt zijn, het was weer afwachten hoe die het er vanaf bracht. Maar hij moest ook denken aan Julia, de vrouw van zijn zoon die twee maanden geleden bij hen was komen wonen. Hij had gebeden tot zijn *genius* en de laren dat zij in het huis mocht worden opgenomen zonder dat de harmonie zou worden verstoord. Guirlandes hadden sierlijk gehangen rond de haard en nog dagenlang was de heerlijke geur van wierook te ruiken die hij door de vrouwen had laten offeren aan de huisgoden. Er werd de hele middag gedanst en natuurlijk werden er ook liederen gezongen. Het was een mooi feest geweest. Zijn neef had hem gevraagd waarom hij de deurpost niet in had gesmeerd met het vet van de wolf. Hij had wel vaker van dit gebruik gehoord, dat werd toegepast in Tusculane maar hier in Campania deden ze daar niet aan. Hij had het zo gelaten. De zomerfeesten waren achter de rug, de herfst had zijn intrede gemaakt en de *penus* was opnieuw goed gevuld. De neus kon weer naar voren worden gericht. De *paterfamilias* zou de herfst gebruiken om een nieuw *aediculae* in het atrium te bouwen. Zijn vrouw had gevraagd om een exemplaar met marmeren zuiltjes en een pediment, net zoals de burens dat hadden. Dat van hen moest natuurlijk nog mooier worden! Wat verder nog te wensen overliet was een zwangerschap bij Julia zodat er een nieuwe nazaat in de *familia* zou komen. Misschien dat de huisgoden het nog te bouwen *lararium* zouden waarderen waardoor ook dit geluk zijn intrede zou kunnen doen. De stemmen in de verte waren verdwenen en er was een kleine wolk voor de maan gekropen. De *paterfamilias* stond langzaam op en ging tevreden terug de *domus* in. Hij keek nog even omhoog naar de hemel, het rijk van de goden, en gaf een kort knikje

alvorens hij naar binnen stapte. Precies op dat moment hoorde hij een slang ritselen door het gebladerte bij de heilige eik naast het huis. Ja, Julia zou binnenkort zwanger worden, zoveel wist hij nu zeker...

Romeinse religie is tweeledig, enerzijds is er sprake van de *sacra publica* waarnaar veel onderzoek is gedaan, anderzijds was er de *sacra private*, waarover veel minder bekend is. Deze twee begrippen zijn niet geheel van elkaar te scheiden, er is sprake van een grijs gebied. Dat inzicht had men in de eigentijd al, wat is te zien in een passage van Plinius die zei dat rozenkransen zowel voor publieke laren als privé-laren werden gelegd maar een duidelijker voorbeeld betreft de rechtszaak tussen Pulcher en Cicero. Deze heeft langer dan een jaar geduurd, aan de zaak werd zeer veel belang gehecht. In deze scriptie is een werkdefinitie gehanteerd, gebaseerd op de inzichten van Festus om inzicht te verkrijgen over de privéreligie die zich voor een deel afspeelt in die schemerzone.²⁹⁰ Door die definitie konden bijvoorbeeld ook de *compita* in het onderzoek worden meegenomen. Na de religieuze hervormingen van Augustus in 7v.C. behoorden deze schrijnen op kruispunten tot de *sacra publica*, ze zeggen echter ook veel over de *sacra private*. In beiden staat de aanbidding van de traditionele huisgoden centraal.

De huiscultus vond in eerste instantie plaats op de grens van twee boerderijen, bij de grenssteen, waar de goden van het veld werden aanbeden. Het ging om fertiliteitgoden die zorg droegen voor de groei van de gewassen en het voortbestaan van een *familia*. Deze invulling van de huiscultus ligt het verste terug in de tijd van wat er bekend van is en daaraan refereren een aantal bronnen. Bijvoorbeeld een inscriptie die spreekt over de Laar van het veld²⁹¹ en een passage van Martialis²⁹². Later, niet precies duidelijk wanneer, verplaatste de cultus zich naar de *domus*. Bij verschillende Romeinse auteurs is te lezen hoe laren bij de schrijnen in het huis de huisgoden aanbaden. De cultus maakte een ontwikkeling door en de aard van de huisgoden veranderde.

Het begrip *pietas* was belangrijk in de huisreligie. Dit concept van wederzijdse verplichting moest zorgen voor een juiste relatie tussen goden en mensen. De goden zorgden voor bescherming wanneer de mensen hen vereerden. Omdat in de *sacra private* de zorg voor de aanbidding zich beperkte tot de *familia*, was het belangrijk dat de hele *familia* participeerde in de huiscultus. Tot die *familia* behoorde iedereen die onder het dak van de *domus* woonde. Aan het hoofd stond de *paterfamilias*. De invulling van het religieuze leven thuis, was een

---

²⁹⁰ Het gaat om de in hoofdstuk 1 genoemde werkdefinitie die als volgt is geformuleerd: publieke religie gaat de hele gemeenschap aan en private religie zich beperkt tot een persoon of een groep of klasse van personen.

²⁹¹ Zie noot 141

²⁹² Zie noot 112

belangrijke taak voor hem. Wanneer men in de publieke culten een stapje langzamer liep, was dat natuurlijk niet goed maar er was altijd wel weer een ander die wel voldoende zorg droeg. Voor huisgoden was dat anders, deze werden alleen door de *familia* zelf verzorgd, de *paterfamilias* moest erop toezien dat dit daadwerkelijk gebeurde.

De verering van de huisgoden lijkt aanvankelijk plaats te hebben gevonden bij de *fuoco*, de haard. Later werden ook op andere plekken in het huis de goden vereerd. Dit gebeurde dan bij het lararium, genoemd naar de goden die centraal stonden in de huiscultus, de laren. Deze lararia zijn vooral aangetroffen in de Vesuviussteden Pompeii en Herculaneum. Omdat deze twee steden in 79 n.C. werden begraven en zo beschermd onder een dikke laag as, kan heden ten dage worden gezien hoe lararia eruit zagen en waar ze zich bevonden. In andere steden is dat niet mogelijk omdat huizen uit de eerste eeuw van de jaartelling gewoonweg niet zijn overgeleverd. Een uitzondering vormt de site van Ostia, de Romeinse havenstad die in de vierde eeuw werd verlaten en die op grote schaal intact is gebleven. Omdat er aldaar lararia zijn gevonden, blijkt dat de huiscultus met de laren tot in die vierde eeuw is voort blijven bestaan. De huiscultus met daarin centraal de aanbidding van laren begon ver voor het begin van de jaartelling en loopt door tot in de vierde eeuw. De belangrijkste archeologische bewijzen komen uit de ‘bevroren steden’ Pompeii, Herculaneum en Ostia, waar de tijd stil is komen te liggen.

Werden de huisgoden aanvankelijk geïnterpreteerd als goden van het veld, later kregen ze ook een andere aard toebedeeld. Dat is niet heel gek. Romeinse goden konden zich op verschillende wijze manifesteren. Omdat er geen dogma of een georganiseerd overkoepelend religieus lichaam bestond, werden goden divers geïnterpreteerd. Daarvan was men zich in de Oudheid al bewust. Varro geeft in de *Lingua Latina* een opsomming van verschillende interpretaties van goden waarbij het opvalt dat hij niet voor een juiste zienswijze kiest.²⁹³ Arnobius gaat in op de afkomst van de laren en noemt onder andere de chtonische aard van deze goden.²⁹⁴ Dat gegeven komt opvallend vaak terug. Naast de twee zojuist genoemde auteurs hebben meerdere Romeinen over de aard en afkomst van de laren gefilosofeerd. Een belangrijk gedeelte daarvan is weggelegd voor de Moeder van de laren. De *Acts of the Arvalbrothers*, gebroeders van het veld, is een belangrijke bron. In vergelijking met andere bronnen lijkt een chtonische natuur meer dan evident. Verschillende elementen die in de akte worden beschreven zijn typisch voor chtonische culten uit bijvoorbeeld Griekenland. Het offeren van puls in kleigebakken potjes is daarvan een voorbeeld. Er zijn ook, in het geval van

---

²⁹³ Zie noot 59

²⁹⁴ Zie noot 61

de Moeder van de laren, andere lezingen die weer niet op een chtonische natuur wijzen. Daardoor kan de laar ook hier niet in een bepaald hokje worden geplaatst. De aard van de laren is veelzijdig te noemen, de oorspronkelijke relatie met fertiliteit is zeer waarschijnlijk en de chtonische interpretatie veelvoorkomend.

Hoewel verschillende goden in de huisreligie werden aanbeden, speelde laren de meest prominente rol. Toch waren ze niet de enige goden in de huisreligie op de voorgrond traden, dat deden ook de *Penates*. Hun voornaamste rol had met de bescherming van de voorraadkamer, de *penus*, te maken. Daarin werd alles dat eetbaar en drinkbaar was opgeslagen en het vormde een belangrijk gegeven in het dagelijks leven van de *familia*. Naast laren en *Penates* speelde de *genius* een belangrijke rol in de huisreligie. Net als bij de laren is het niet echt duidelijk hoe deze geïnterpreteerd moet worden maar er zijn wel algemeenheden aan te wijzen. Genii werden gezien als geesten van voorouderen. Iedereen had er eentje en deze functioneerde een leven lang als een soort gids. Binnen de *familia* was de *genius* van de *paterfamilias* zeer belangrijk. Deze *genius* droeg zorg voor het voortbestaan van de *familia* en het reilen en zeilen op de boerderij. Hier is sprake van zowel een fertiliteit als een chtonische aard. De *genius* speelt een voorname rol in *lararia* en *compita*. Daar staat hij tussen de laren op een centrale positie en is hij vaak bezig met de uitvoering van een offer. In deze *lararia* is er bijna altijd sprake van een manifestatie van een slang. Het duiden van zijn betekenis is vanuit antieke literatuur schier onmogelijk daar hij op vele vormen en op allerlei wijzen binnen het religieuze werd vereerd. Het meest aannemelijk is dat ze stonden voor agathademon, de brenger van voorspoed, gelijk aan de functie die ze hadden bij huizen in Egypte. Binnen de huiscultus waren laren, *genius*, *penaten* en de slang de belangrijkste goden.

De eerste plek waar de huisgoden binnenshuis werden vereerd, was de haard, daarna heeft zich een ontwikkeling ingezet die een aantal kanten op is gegaan. De *lararia*, aanvankelijk aangebracht in de vorm van een nis, werden complexer van vorm en kregen vaak een beeldprogramma. De mooiste zijn de *aediculae*, zoals die in het *huis van Menander* maar dergelijke dimensionale schrijnen zeggen niets over de intensiteit of beleving van de cultus. Sommige huizen dienden als showobject en zulke kleine tempeltjes konden de bezoekers intimideren. Dat geldt ook voor de prachtige kunst die veel schrijnen was aangebracht. Deze kunstuiting verschilde van de hoge kunst bij de publieke monumenten en wordt *arte plebeja* genoemd. Opvallend in de verscheidenheid met de publieke kunst is een aantal eigenschappen. Zo wordt in de volkskunst vaak gebruik gemaakt van een symmetrische compositie die op zichzelf opvallend vlak van aard is, zijn er veel bonte kleuren en natuurlijke ornamenten. Er werden wel vormen over van hoge kunst overgenomen maar de makers

hadden niet de intentie om deze hoge kunst na te maken. Tot die makers worden de producenten gerekend die tegelijkertijd consument waren van de volkskunst. Overigens is het zeer de vraag of dit in het geval van Pompeii het geval is geweest, er is vrijwel niets bekend over de bewoners van de *domussen* en hun functie in het dagelijks leven. Het aantal schrijnen dat is geteld en het feit dat velen zo complex van vorm werden en uitgebreid werden verfraaid met prachtige beelden geeft aan dat de beleving van de huiscultus zeer belangrijk werd gevonden.

Omdat huisreligie van binnenuit kwam en niet van boven af door de staat was opgelegd, was er sprake van grote diversiteit. Daar is wel eenheid in te vinden. Het vereren van huisgoden gebeurde op verschillende momenten. Er waren rituelen die in het bijzonder voor kinderen of trouwerijen waren bedoeld. Er wordt in het eerste geval vaak gesproken over het ophangen van een amulet in het lararium tijdens het verwisselen van de toga in de pubertijd. Bij trouwerijen kwam aan de orde dat het belangrijk was dat de laar behorend tot het huis van de bruidegom goed gezind moest worden om de bruid te accepteren.

Er wordt soms door onderzoekers gesuggereerd dat de huiscultus bij uitstek voor slaven en vrijgelatenen bedoeld was maar die theorie wordt niet door voldoende argumenten ondersteund. Er zijn wel een paar hints in die richting. Silvanus was populair onder de slaven en zijn beeltenis is op een aantal plaatsen in Pompeii terug gevonden. Daarnaast bevinden zich veel nisjes in de vertrekken als keukens. Beide argumenten zijn echter wat algemeen van aard om de cultus tot een slavencultus te bombarderen. In de antieke literatuur is steeds te lezen dat de cultus werd beleden, daarbij wordt geen expliciete verwijzing naar deze sociale groep gemaakt. Ook in de beeldprogramma's van de lararia in huizen is een dergelijke toespitsing niet waar te nemen. Dat geldt niet voor de lararia bij de *compita* op de kruispunten. Daar is de rol van slaven en vrijgelatenen wel evident. Hoewel de cultus informatie over de huisgoden geeft, behoort deze niet tot het domein van de huisreligie. Het aanbidden van de huisgoden ging de hele *familia* aan en beperkte zich tot het gebied van de *domus*.

Kortom, huisreligie behoorde tot de *sacra private*. Aanvankelijk werden de huisgoden aanbeden bij de grenssteen. Het ging om fertiliteitgoden, maar gaandeweg maakte de cultus ontwikkelingen door waarbij de aard van de huisgoden veranderde. Deze was vaak chthonisch van aard maar soms ook was haar natuur totaal anders, wat waarschijnlijk komt door regionale verscheidenheid. Omdat er geen bepaalde leer werd opgelegd, kon er wildgroei ontstaan in de interpretatie. Er zijn wel algemeenheden. De goden die aanbeden werden waren de laren, de genius, de penaten en de slang. De aanbeding gebeurde bij speciale schrijnen, de

lararia. Doordat de *familia* aandacht aan hen schonk zorgden zij voor een goed verloop van de alledaagse dag.

Juist daar zit de crux. Omdat huisreligie die alledaagse dag aanging, was ze zo belangrijk. Natuurlijk waren de *feriea privata* als huwelijk, of overgang naar pubertijd van grote importantie, belangrijker was het dat het leven in de *domus* in goede voorspoed kon worden geleefd. Riten en ceremonieel van publieke culten waren ook belangrijk maar stonden wel verder af van die algemene Romein. De *paterfamilias* en zijn zoon konden best een stapje minder doen bij het de uitvoering van publieke ritens, verantwoordelijkheid rustte op de schouders van de hele gemeenschap. De zorg voor een goede harmonie met de huisgoden bij het intrekken van zijn nieuwe vrouw rustte echter direct op de *familia*, in het bijzonder op de zoon. De *paterfamilias* had de eindverantwoordelijkheid voor de voedselvoorraden, ook hij kon het zich niet veroorloven de huisgoden te verwaarlozen. Huisreligie is belangrijker dan publieke religie. Hoewel het niet mogelijk is om de gedachten van de Romein te achterhalen is het geoorloofd er vanuit te gaan dat men toen al dacht zoals nu gedacht wordt, het gaat eerst om het belang van het zelf en de familie, daarna om het belang van de gemeenschap.

In dit onderzoek zijn twee elementen links blijven liggen waarvan het zinnig is om er nader onderzoek aan te wijden. Dat betreft ten eerste de invloed die de Etruskische laar op de huiscultus heeft gehad. Er is daar in het begin van de vorige eeuw wel onderzoek naar gedaan maar dat is redelijk gedateerd. Ten tweede wordt door onderzoekers de rol tussen Pompeii en Delos zijdelings genoemd maar tot dieper onderzoek heeft dat nog niet geleid. Er ligt nog een open stuk om het verband tussen de vulkaanstad en haar connectie met Delos te onderzoeken waardoor er nog meer inzicht over de huiscultus kan worden verkregen.

LITERATUURLIJST

- Allison, P.M., *Pompeian Households. An Analysis of the material culture* (Los Angeles 2004)
- Ando, C., *Roman Religion* (Edinburgh 2003)
- Bakker, J.T., *Living and working with the gods. Studies of evidence for private religion and its material environment in the city of Ostia (100-500 AD)* (Amsterdam 1994)
- Balch, D.L., *Roman Domestic Art and Early House Churches* (Tubingen 2008)
- Barr, W., *The satires of Persius* (Liverpool 1987)
- Baltus, M., *Über den Gott des Sokrates* (Darmstadt 2004)
- Bloch, H., 'A monument of the Lares Augusti in the Forum of Ostia', *The Harvard Theological Review*, vol. 55 No. 4 (October 1962) 211-223
- Bodel, J., 'Cicero's Minerva, Penates, and the Mother of the Lares: An outline of Roman Domestic Religion' in: Bodel, J., en Olyan S.M., eds, *Household and family religion in antiquity* (Blackwell 2012) 248-275.
- Burris, E.E., *Taboo, magic, spirits* (New York 1931)
- Castrén, P., *Ordo populusque Pompeianus, polity and society in Roman Pompeii* (Rome 1975)
- Clarke, J.R., *Art in the lives of ordinary Romans. Visual representation and non-elite viewers in Italy, 100bc-ad315* (London 2003)
- Dessau, H., *Inscriptiones Latinae. Selecta* (Berlijn 1892)
- Fröhlich, T., *Lararien- und Fassadenbilder in den Vesuvstädten: Untersuchungen zur 'volkstümlichen' pompejanischen Malerei* (Mainz 1991)
- George M., 'Family imagery and family values in Roman Italy' in: eds., George, M., *The Roman Family in the Empire* (Oxford 2005) 37-66.
- Gradel, I., *Emperor Worship and Roman Religion* (Oxford 2002)
- d'Hane-Scheltema, M., *Het verhaal van Aeneas* (Amsterdam 2000)
- Hauser, A., *Philosophie der Kunstgeschichte* (Michigan 1958)
- Hengst den, D., *Keizers van Rome* (Amsterdam 2010)
- Hogendoorn, W., *Sombere gedichten, Tristia* (Amsterdam 1998)

- King, C., 'The organization of Roman religious beliefs', *Classical Antiquity*, Vol. 22 No. 2 (October 2003) 275-312
- Lefkowitz, M.R., M.B. Fant, *Women's life in Greece and Rome* (London 1982)
- Nagelkerken, J., *Elegieën en de andere gedichten uit het Corpus Tibullianum* (Baarn 1994)
- Nagle, B.R., *Ovid's Fasti, Roman holidays* (Indianapolis 1995)
- Niebling, G., 'Laribus Augustis Magistri Primi, der Beginn des Compitalkultes der Lares und des Genius Augusti', *Zeitschrift für Alte Geschichte*, Bd. 5, H. 3 (September 1956) 303-331.
- North, J., 'Religious toleration in Republican Rome' in: C.Ando, *Roman Religion* (Edinburgh 2003) 199-219.
- Orr, D.G., *Roman domestic religion: a study of the Roman household deities and their shrines at Pompeii and Herculaneum* (Michigan 1973)
- Parker, H.N., *The birthdaybook* (Chicago 2007)
- Rooijen-Dijkman van, H.W.A. en F.H., Katwijk-Knapp, *Livius. Sinds de stichting van de stad* (Amsterdam 2010)
- Schrijvers, P.H., *Vergilius. Georgica, landleven* (Groningen 2004)
- Takács, S.A., *Vestal Virgins, Sibyls, and Matrons: Women in Roman religion* (Austin 2008)
- Taylor L.R., 'The Mother of the Lares', *American Journal of Archeology*, Vol. 29 No. 3 (Jul – Sep., 1925) 299-313
- Wachsmut, T., 'Aspekte des antiken und mediterranen hauskults', *Numen*, vol 27, Fase 1 (Jun. 1980) 34-75
- Waites, M.C., 'The nature of the lares and their representation in Roman art', *Journal of Archeology*, Vol. 24, No 3 (Jul – Sep., 1920) 241-261
- Wallace-Hadrill, A., *Houses & society in Pompeii & Herculaneum* (Princeton 1994)
- Warde Fowler, W., *The religious experience of the Roman people* (London 1922)
- Wijdeveld, G.E.A.M., *De stad van god* (Amsterdam 1983)
- Woolf, G., 'Polis religion and its alternatives in Roman provinces' in: A. Clifford eds., *Roman Religion* (Edinburgh 2003) pp 39-56